

İSTANBUL
2021

Copyright © Ravza Yayınları, 2021

*Eserin tüm hakları Ravza Yayınları'na aittir.
İzinsiz tamamı veya bir kısmı hiçbir ortamda kopyalanamaz.
Kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.*

AKLIN İLKELERİ VE İLK BİLGİLERİ

Dr. Turgut Akyüz

Genel Yayın Yönetmeni

Mustafa Kasadar

Kapak

Çığır Ajans

Editör

Hüseyin Güneş

Sayfa Düzeni

Ahmet Kahramanoğlu

Sertifika No

43988

ISBN

978-625-7682-55-8

Basım Yeri ve Yılı

Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık

Kale İş Merkezi No: 51-52

Davutpaşa / İstanbul

Tel: 0212 481 94 11

1. Baskı: Şubat 2021

RAVZA YAYINLARI

Büyük Reşitpaşa Cad. No: 16-B/42

Vezneciler - Fatih / İstanbul

Tel: (0212) 528 46 17

Fax: (0212) 514 27 31

www.ravzakitap.com

ravzasiparis@hotmail.com

AKLIN
İLKELERİ VE
İLK BİLGİLERİ

*İlkeler, İlk Bilgiler, Tümmeller,
Zorunluluk ve Sezgi*

Dr. Turgut AKYÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ	9
1. Bilgi, tümel ve zorunlu olandır.....	9
2. Aklın tarifi ve temel yetileri	11
3. Aklın ilkeleri, bilimin ilkeleridir	14

Birinci Bölüm

“İLKELER VE İLK BİLGİLER”

1. Evâil	20
2. Evveliyât, kategoriler ve beş tümel	25
3. Önergelerin içeriği bakımından evvelî bilgilerimiz	29
4. Bedihiyât.....	31
5. Bilginin kaynakları ve nedenlerin bilgisi	33
6. Tanrı.....	36

İkinci Bölüm

“TÜMEL VE TÜMDENGELİM”

1. Tümel yani kavram, akılda bulunur.....	46
2. Kavramın yani tümelin elde edilişi.....	47
3. “Tüm”ün yani tümel öncüllerin elde edilişi.....	52
4. Tümel öncüllerden çıkarımla elde edilen tümel öncüller	58

Üçüncü Bölüm
“ZORUNLULUK”

1. İlet ve neden.....	67
2. Zihni ve harici zorunluluk.....	71
3. Kabul.....	73
4. Ekseriyât veya galip zan.....	76
5. Zâtî ve arazî niteliklerin zorunluluk açısından önemi	80

Dördüncü Bölüm
“SEZGİ”

1. Sezgi nedir?	86
2. Sezgiye dayalı yargılar ve sezgi ile elde edilen sonuçlar	89
3. Sezginin kaynağı.....	92
4. Sezginin değeri.....	93
SONUÇ	97
KAYNAKÇA	101

ÖNSÖZ

Bilgi, akılla elde edilir. Fakat akıl, bir başlangıç bilgisine göre çalışır. Yani akıl, bilgiyi sıfırdan üretemez. Bunun için bir başlangıç bilgisi ve bu başlangıç bilgilerini işleyecek temel başlangıç yetileri olmalıdır. Bir başka ifade ile akıl, doğuştan bir bilgiye sahiptir. Bilgi ilk olarak varolan şeylerin bilgisidir ve akıl, varlıkla ilişki kurup bu bilgileri alabilmek için bir takım temel yetilere sahip olmalıdır. Bu yetiler; soyutlama, genelleme, çıkarım yapma ve saklamadır. Sonrasında akıl, varolan nesnelere, bireyler ve olaylarla ilişki kurar. Burada ilk olarak varlık, doğruluk, zorunluluk, nedensellik, cevherlik-arazlık, tümellik-tikellik, birlik-çokluk, benzerlik-farklılık gibi bir takım başlangıç bilgileri gereklidir. Devamında akıl nesnelere temel özelliklerini alır, soyutlar ve geneller. Burada özetle ifade ettiğimiz şeylere, aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgileri adını veriyoruz.

Bu çalışmada aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgilerini, örneklerle ve tablolarla ortaya koymaya çalıştık. Kitapta, bu ilk ilke ve bilgilerden önemli gördüğümüz; tümellik, zorunluluk, nedensellik ve aklın en temel yetilerinden birisi olan sezgiye değindik. Zira Aristotelesçi geleneğe göre bilgi; tümel ve zorunlu olmak zorundadır. Diğer taraftan bu ilk ilkeler ve ilk bilgiler; kabul, tümevarım ve sezgi ile elde edilmektedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında fikirlerinden istifade

ettiğim meslektaşım ve dostum Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre AKBAY'a teşekkürlerimi arz ediyorum.

Dr. Öğr. Üyesi Turgut AKYÜZ

14 Şubat 2021 / Erzincan

turgutakyuz@hotmail.com.tr

<https://www.youtube.com/c/TurgutAkyuz>

GİRİŞ

1. Bilgi, tümel ve zorunlu olandır

Aristoteles, *Metafizik* kitabına duyuların bilgi vermesi bahsi ile başlamıştır.¹ Metafizik'ten sonra kategorileri yazmış olması da buna eklendiği zaman varlık-bilgi ilişkisi tartışmalarını başlatmış oluyoruz. Aristoteles'in bilgidен önce varlığı temellendirmeye çalışması ve varlık kısmına da duyularla başlamasını iki ana sebep etrafında izah edebiliriz. Öncelikli olarak bilgi, varlığın bilgisidir. Buradan bilginin objektifliği ve doğruluğu yani bilginin varolana uygunluğu temellendirilmektedir. İkinci olarak bilgi, insanda olan bir şeydir ve bu bilgi, duyularla başlamaktadır. İnsanın kendisi dahil tüm varlıkla kurduğu en belirgin ilişki türü, bilgidir. Ve insan, duyuları vasıtasıyla varlığa dahil ilk bilgilerini elde eder.²

Bilginin deneyimle oluştuğunu ve ilk bilgilerimizin duyularla elde edildiğini ifade eden Aristoteles, hemen devamında, dağınık bilgilerin gerçek anlamda bilgi (ilim/episteme) olamayacağını; dağınık bilgilerin sadece zan/vehim (doksa) olabileceğini, gerçek bilginin tümelerin bilgisi olduğunu ifade etmektedir.³ Zira bilim; dağınık, tekil, değişen ve

¹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 75.

² Aristoteles, *Metafizik*, 75, 77.

³ Aristoteles, *Metafizik*, 76, 77, 82. Zan ve düşünce hakkında daha

rastlantıdan ibaret şeylerden oluşamaz. Akıl olmazsa bu deneyimler, bireysel ve dağınık kalacak; rastlantıdan ibaret olacaktır.⁴ Şu halde gerçek anlamda bilimsel bilgi, akılda oluşan ve akılla elde edilen bir durumdur.⁵

Bilginin akılda olan bir durum olması, varlık-mahiyet ayırımını ve zihni varlık kavramını ortaya çıkarmıştır. Yani bilgi, bireyler ve dış dünyadaki varlıklar değildir. İsimler ve dağınık özellikler de bilgi olamaz.

Aristoteles'in bireyleri, isimleri ve dağınık özellikleri bilgi olarak kabul etmemesinin en önemli sebebi, kendisinden önce tartışılan "değişme" problemidir. Yani bireyler, hem dağınıktır hem de sayılamayacak derecede çoktur.⁶ İnsanın dış dünyadaki bütün bireyleri kuşatması mümkün olmadığı gibi ayrıca bireyler hem birbirinden farklı hem de aynı birey değişik zamanlarda farklı şekillerde olabileceği için bu bireylerin dağınık bilgilerine bilimsel bilgi diyemeyiz.

Şu halde bilgi, şu özellikleri taşımalıdır:

- Bilgi, tümel olmalı yani bütün bireyler için geçerli olmalıdır. Zira bireyler değişir ve ayrıca çok sayıdadır.⁷ Bu dağınıklık ve değişim, bir şekilde sınırlandırılmalı ve bir kayda bağlanmalıdır.⁸
- Bilgi, zorunlu olmalı yani her zamanda, her şartta

fazla bilgi için bkz. İbn Sînâ, *Burbân*, 196vd.

⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 78 79.

⁵ Krş. "Deneyim (tam istikra yani tecrübe), akıl yürütme (yani kıyas) ile birleşince oluşan yargıya (hüküm) güveniriz." Râzî, *Firâse*, 43vd.

⁶ Krş. Aristoteles, *Metafizik*, 76, 77, 78, 82, 89, 121, 342.

⁷ Değişim hakkında bkz. Yeşil, *Mantık Biliminin Teşekkülü ile İlişkisi Bakımından Herakleitos'un Akış Öğretisi*.

⁸ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 353vd.

bütün bireyler için geçerli olmalıdır. Aksi halde tümel-
liğin bir anlamı kalmayacaktır.⁹

- Bilginin zorunlu olmasının tümellik haricindeki ta-
mamlayıcı şartı, nedensellikdir. Yani zorunlu bilgi sa-
dece bir şeyin ne olduğunu bilmek değil aynı zamanda
nedenlerini de bilmektir.¹⁰ Zira rastlantısal şeyler de
bilgi olamaz.¹¹
- Bir ilk bilgi veya ilk ilkeler olmalıdır. Zira zihin bir
yerde durmalıdır. Aksi halde zihin, sonsuza kadar gi-
den bir sebepler zincirinin içine düşerdi ve bu yüzden
de yeni bilgiler elde edilemezdi. Ayrıca insan zihni, bi-
linenden bilinmeyene doğru hareket eder; yani bir ilk
bilgiyi mecbur kılar. Yine insan zihni yeni bir şey ile
karşılaştığında onu daha önce kendinde bulunan bir
şeyin bilgisine benzeterek bu yeni şeyi tanımlar. Me-
sela ömründe ilk defa bardak gören biri, bunu bardak
olarak algılayamaz ve başka şeylere benzetir. Ta ki bi-
risi bunun bardak olduğunu ve bardağın ne işe yaradı-
ğını söyleyene kadar. Ve bu ilk bilgilerin bir kanıtı ol-
mamalıdır/kanıtlamaya ihtiyaç duymamalıdır. Aksi
halde bu ilk bilgilerin kanıtlanması durumunda onlar-
dan önce bir başka bilginin olması gerekir ki böyle bir
durumda zihin, bir yerde durmuş olmaz.¹²

2. Aklın tarifi ve temel yetileri

Burada bilginin mahalli olan akılla kastımız; “tümel ve
zorunlu doğru bilgileri kesin olarak bilmeyi sağlayan nefsin
kuvvetidir.”¹³ Bu tanımda bilginin tümel ve zorunlu

⁹ Bkz. İbn Sînâ, *Burbân*, 63.

¹⁰ Fârâbî, *Burbân*, 25.

¹¹ Aristoteles, *Metafizik*, 78 79.

¹² Aristoteles, *Metafizik*, 147vd.

¹³ Fârâbî, *Risâle fi'l-akl*, 8-9.

olduğuna atıf vardır ki yukarda buna değinmiştik. Diğer taraftan burada “âlime” yani bilme kuvveti kastedilmektedir. Âmile yani yapma gücü veya hayvani nefsin bilme (müdrîke) ve yapma (muharrike) gücü de konumuzun dışındadır. Ayrıca bu tanım, bilginin akılda olan bir durum olduğuna da işaret etmektedir.

Peki nefsin bu “bilmeyi sağlayan gücü”nden kasıt nedir ve dahası bu gücün temel işlevleri nedir? Veya bir başka ifade ile aklın bu temel gücü ne iş yapar? Fârâbî'nin eserinin devamına bakıldığında zaman nefsin bu gücü, temel anlamda, “bil-kuvve akıl” olarak tanımlanmaktadır. Zaman zaman bu kavramın yerine “heyûlânî akıl” kavramı kullanılsa da Aristoteles'in “pasif akıl” ifadesine karşılık Fârâbî'nin kavramı daha uygun görünüyor. Bilkuvve akılda “şeylerin suretlerini çekip alma yeteneği” vardır fakat bu yetenek kullanılmamaktadır.¹⁴ Fârâbî'nin tanımından aklın en temel yeteneğinin soyutlama olduğunu anlıyoruz.

Aristoteles'e göre akıl, duyulardan gelen bilgileri saklar ve geneller.¹⁵ Aristoteles devamla bir şeyin ne olduğunu ve nedenini bilmenin de o şeyin bilgisine dahil olduğunu ifade etmektedir. Şöyle ki varlık bilgisinden sonra insan, bir şeyin cevher mi yoksa nitelik mi olduğunu; sonra da niçin öyle olduğunu yani nedenlerini kavrar.¹⁶ Bilginin rastlantı olmadığı ifadesi de nedenleri bilmenin aklın ilk temel yetilerinden olduğu hususunu desteklemektedir. Şu halde akıl, şeylerin bilgisini almadan yani varlıkla irtibat kurmadan önce üç temele yetiye sahiptir:

¹⁴ Fârâbî, *Risâle fi'l-akl*, 12vd.

¹⁵ Aristoteles, *Metafizik*, 76-78.

¹⁶ Aristoteles, *Metafizik*, 83, 86vd.; 306vd. Ayrıca bkz. Fârâbî, *Burbân*, 25vd.

- Soyutlama yapma yani suretleri alma,
- Genelleme yapma yani benzerlikleri ve farklılıkları algılama. Akıl, kavrama yeteneği sayesinde soyutlanan bilgileri geneller. Genelleme, odaklanmadır. Yani akıl, genelleme yaparken bazı ayrıntıları ve tali şeyleri ayıklar. Ayrıca bazı eksikleri tamamlar.¹⁷
- Çıkarım yapma yani düşünme ve fikir. Akıl, bir şeyin ne olduğunu yani maddi ve suri nedenlerini; sonra da niçinini yani gaye nedenini bilir. Örneğin bir çocuk bardağı öğrenirken bunun ne olduğunu ve ne işe yaradığını birlikte öğrenir. Ne işe yaradığını öğrenmeden önce bardağı tam olarak bilmiş sayılmaz. Veya bilse de bu bilgi zihninde bir yere oturmaz.

Şu halde akıl, duylardan gelen verileri (image/phantasia/hayâlî sûret) alır. Bunları soyutlar (eidos/noeta/mâkul/tasavvur/aklî sûret) ve geneller (kathalou/küllî). Sonra bu kavramlardan çıkarımlar yapar (logismos/hüccet/fikir). Bu üç şey, aklın temel ilkeleridir ve akıl bu temel ilkelere göre ilk bilgilerini oluşturur. Daha sonra bu ilk bilgileri ilke ve öncül yaparak buradan başka kavramlar ve yargılar üretir. Ve bu kavramları ve yargıları saklar ve bir havuz oluşturur. Sonra dışardan kavram almaya ve yeni çıkarımlar üretmeye devam eder. Bunları da havuza ekleyerek işlemeye devam eder.

Bu üç temel yeti, bütün insanlarda bulunmaktadır. Necessellik, aklın iç tutarlılığı için gereklidir. Bu üç temel yetinin tüm insanlarda bulunması, bütün insan zihinlerinin ortak çalışmasına ve uyumlu olmasına işaret etmektedir. Ki insan zihinleri arasındaki uyum, bilginin objektif ve tutarlı olmasını desteklemektedir.

¹⁷ Akyüz, *Bilginin Ontolojisi*, 95, 162.

3. Aklın ilkeleri, bilimin ilkeleridir

Aristoteles, *Metafizik* kitabında duyular, bilginin tanımı, ilke, kavram ve nedenler gibi konuları ele almıştır. Dört neden, bir şeyin ne olduğu ve niçini hakkında olduğu için zaten bilginin tanımına dahildir. Kavramlar, ilk gerçek bilgilerimizdir. Duyular ise bilginin ilk kaynağıdır. İlke kavramını mebbe, evvel ve illet gibi anlamlarda kullanan Aristoteles'e göre en temel/ilk ve en genel temel ilkeler şunlardır:

- Varlık yani nesne ve özne vardır. Zira bilgi, nesnenin bilgisidir ve özne gerçekleşmektedir. Özne ve nesne yoksa bilgi de olamaz. Ayrıca özne ve nesne arasındaki ilişki de vardır. Yani bilgi de bir tür varlıktır. Aristoteles'e göre varlık; var, varoluş ve doğruluk anlamlarını içermektedir.¹⁸
- Bilgi yani özne ile nesne arasındaki ilişkiyi biliyorum ve bu bilginin ve ilişkinin farkındayım. Aksi halde biliyor olmam, bir anlam ifade etmez.
- Doğruluk yani nesne ve özne arasındaki ilişki mümkündür. Aksi halde yine biliyor olmamın bir anlamı olmayacaktır.
- Zorunluluk yani bu bilgiye güveniyorum ve bu bilgi her zaman ve her durumda geçerlidir. Aksi halde biliyor olmamın bir karşılığı olmayacaktır. Bu son üç ilke, özdeşlik olarak ifade edilen şeydir. Şu halde en temelde ilk iki ilke vardır; varlık ve özdeşlik.

Bu ilkeler aynı zamanda bilimin de ilkeleridir.¹⁹ Şöyle ki mevcut bilimleri üç başlık altında toplayabiliriz: Felsefe yani teorik bilim veya metafizik. Beşeri bilimler ve tabii bilimler. Bu son iki başlık birlikte, bilim olarak ifade edilebilir.

¹⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 251vd.

¹⁹ Bkz. Kahveci, *Aklın İlkelerine Ontolojik ve Epistemolojik Bir Yaklaşım*.

Teknoloji; felsefe, beşeri bilim ve tabiat bilimlerinin ortak ürünüdür.

Dini ilimler ise felsefe ve beşeri bilimlere karşılık gelmektedir.

Metafizik akılla elde edilen bir bilim olduğuna göre bu ilkeler aynı zamanda aklın ilkeleridir. Zira yukarıda sayılan ilkeler, metafiziktir. Bir başka bir ifade bu ilkeler olmadan metafizik mümkün olmaz. Diğer yandan bilgi de bir tür varlık olduğuna göre metafizik, aslında bilimin temelini oluşturmaktadır.

Aristoteles, açıkça, sonraki her şeyi ilk ilkelerle elde edebileceğimizi²⁰, dört nedenin aslında burhanın ilkesi olduğunu ifade ederken, metafizik ile gayesinin bilimlere temellen-dirmek olduğuna işaret etmektedir.²¹

Beşeri bilimin üç kaynağı vardır: Akli çıkarımlar yani ilk ilkeler, kabuller ve tabiat bilimleri. Kabuller de yine akla dayanır. Zira kabulde tercih ve doğrulama geçerlidir ve bu iki eylem, aklın bir işlemidir.

Tabiat bilimlerinin temelini de felsefe ve metafizik oluşturmaktadır. Ayrıca gözlemi deneye çeviren, yine teorileri ve hipotezleri üreten akıldır.

²⁰ Aristoteles, *Metafizik*, 83.

²¹ Aristoteles, *Metafizik*, 86.

Birinci Bölüm

**“İLKELER VE İLK
BİLGİLER”**

“İLKELER VE İLK BİLGİLER”

“İlke” kavramı ilk olarak “arkhe” tartışması ile başlamıştır.²² Arkhe, başlangıçta tabiatın nedenlerini araştırmak için kullanılan bir kavram iken Aristoteles ile birlikte farklı anlamları ifade için kullanılmaya başlanmıştır.²³

- Mebde yani varlığın ilkesi,
- Cevher yani bilginin özü veya yüklem üzerine inşa edildiği konu,
- İllet veya sebep yani dört neden veya bir başka ifade ile bilimsel sorular,
- Evâil yani aklın ilk ve temel yetileri,
- Evvelîyyât yani aklın ilk bilgileri,
- Mebâdi yani burhânın ilkeleri,
- Re’s veya ilk makuller yani kategoriler.²⁴

Özetle ifade etmek gerekirse ilke; varlığın ilkesi olarak mebde, kavramın ilkesi olarak maddi ve suri nedenler, yargı ve kıyasın ilkesi olarak öncül ve illet anlamlarını

²² Daha fazla bilgi için bkz. Akbay, *İdealar Teorisi Bağlamında Platon’da Akıl İlkelerinin Analizi*, 136vd.

²³ Aristoteles, *Metafizik*, 90.

²⁴ Bkz. İbn Sînâ, *Makûlât*, 2vd.; *Burhân*, 13vd.; 57vd.; 102vd.

içermektedir. Bir başka ifade ile ilkenin temel anlamı, bilginin kendisinden başladığı şeydir.

1. Evâil

Aklın temel yetileri, bazı kitaplarda evâil²⁵ olarak nitelendirilmiştir ki bunların soyutlama, genelleme ve çıkarım yetenekleri olduğunu ifade etmiştik. Bunlar aslında aklın tanımına dahildir.²⁶

Tablo 1: Aklın temel yeteleri

- Soyutlama,
- Genelleme yapma,
- Çıkarım yapma ve nedensellik bağı kurma

Şöyle ki Aristoteles'e göre bilginin de temeli olan metafizik ilkeler, varlık ilkesine indirgenebilir. Özdeşlik ilkesi de temelde varlık ilkesine dayanmakta olup; varlığın var, yokluğun da yok ilkesinden hareketle, bilginin varolduğu, doğrunun zorunlu olarak doğru, yanlışın da zorunlu olarak yanlış olduğu anlamını ifade etmektedir.²⁷

Varlık ilkesini açtımlarsak şu ilkeleri elde ederiz:

- Varlık (mevcûd) yani nesne (ma'lûm) vardır,

²⁵ Bkz. Râzî, *el-Mebâhisül-meşrikiyye*, II/488, 489.

²⁶ Fârâbî, *Risâle fi'l-akl*, 12vd.

²⁷ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 160. Daha fazla bilgi için bkz. Korkut, *İskender Afrodisi'nin Faal Akıl Teorisi*, 49, 51.

- Nesnenin bilgisine sahip olan bir özne (insan) vardır,
- Nesne ile özne arasındaki ilişki yani bilgi vardır.²⁸

Özdeşlik ilkesinin açılımında durum şöyle olacaktır:

- Özne ile nesne arasındaki ilişki yani bilgi, doğrudur,
- Bu doğruluk zorunludur.²⁹

Varlık ve özdeşlik ilkelerinden elde ettiğimiz açılımları birleştirdiğimizde, varlığa dair bilimsel bir bilgi elde etmeye başlamadan önce, şu ilkelerin de ortaya konulması veya kabul edilmesi gerekmektedir:

- Bilgi, insanda olan bir şeydir,
- İnsanın bilgi melekesi akıldır, yani bilgi özelden akıldadır,
- Akıl; soyutlama, genelleme ve çıkarım yapma yeteneğidir,
- Bilgi akılda olduğuna göre duyu verileri gerçek anlamda bilgi değildir,
- Şu halde bilgi, tümel olan bir şeydir.

İlk ilkeleri üç aşamada ortaya koymak, burada elde ettiğimiz çıkarımların ilke mi yoksa ilk bilgiler mi olduğu sorusunu akla getirmektedir. Öncelikli olarak ilk ilkelerin de aynı zamanda ilk bilgiler olduğunu hatırdta tutmak gerekiyor. Fakat buraya kadar sayılan ilkelerin metafizik mi yoksa mantıksal mı olduğu ayrımını yapmak oldukça güçtür. Bu ilk ilkelere sonra gelen kategorilerin bile mantığın mı yoksa metafiziğin mi konusu olduğu hususu, İbn Sînâ gibi biri tarafından bile net olarak izah edilebilmiş bir husus değildir. Bu durum, tartışmanın güç ve karmaşık olduğuna işaret etmesi açısından önem arz etmektedir.³⁰

²⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 251.

²⁹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 160.

³⁰ Bkz. Altunya ve Yeşil, *Aristoteles'in Kategoriler Kuramını Ele Alış Biçimleri*.

Tartışmalı da olsa buraya kadar sayılan şeylere ilk ilkeler yani evâil demek mümkündür. Zira bu üç aşamada ortaya konulan şeyler, bilginin başlangıcı olan kavram bilgisinden önce gelmektedir. Kavram bilgisi ise zaten yargı (tasdik) ve çıkarım/akilyürütme (kıyas) bilgilerinden öncedir.

İlk bilgilerimiz ile ilgili tartışmaya devam etmeden önce iki soruya cevap vermek gerekiyor: İlk ilkeler niçin gereklidir ve ilk ilkeleri nasıl elde ediyoruz?

Aristoteles, iki sorunu çözmek için ilke kavramına başvurmuştur diyebiliriz: Değişmeyi açıklamak ve sayılamayacak derecedeki bireylerin bilgisini sınırlandırmak/kayıt altına almak.³¹ Zira Aristoteles zihnin bir yerde durması ve devamlı bir çıkış noktasından başlaması gerektiğini ısrarla ifade etmektedir. Özellikle nedenlere ve akıl yürütmenin öncüllerine dair araştırma, bir yerde son bulmalıdır. Ayrıca insan zihni, bilinenden yola çıkarak yeni bilgiler elde etmeye uygun olarak yaratılmıştır. Diğer taraftan bireyler sayılamayacak derecede çoktur. Sayılamayacak derecede çok olması hem değişmeyi bir temele oturtmayı hem de elde edilen bilginin zorunluluğu yani tüm durumlarda geçerli olmasını imkansız hale getirmektedir. Oysa ilk ilkeler zorunludur, başlangıçtır ve sınırsız sayıda değildir. Yani değişmezler ve genelleme yapmaya, nedensellik bağı kurmaya ve çıkarım yapmaya uygundurlar.

İlk ilkelerin nasıl elde edildiğine gelince; Fârâbî'ye göre fitrî diyebileceğimiz yukarda sayılan ilk ilkeler, doğuştan değildir. Ama ne zaman elde ettiğimizi bilmediğimiz için bunları doğuştan zannederiz.³² Fakat bu bilgileri, akıl yürütme ile de elde edemeyiz. Zira bu durumda bunları temellendirmek için

³¹ Aristoteles, *Metafizik*, 89vd.

³² Fârâbî, *Burhân*, 23.

daha öncesinde bir takım bilgiler (had ve mukaddimat) gerekecektir ki aslında ilk ilkelerin bunların kendisi mukaddimatıdır; yani ilktirler.³³ Aristoteles, bu ilk ilkelerin ancak kabul ya da deneyimle elde edilebileceğini ifade etmektedir.³⁴ Kabul (uzlaşma veya tayin, vaz/hupothesis), bu ilkelerin kanıtlama yoluyla elde edilmediğini ifade eden bir kavramdır ve anlaşılması daha kolaydır. Yani bu bilgiler akıl yürütme ya da tümdengelimle elde edilemez. Zihnin bir yerde durmaya zorlanmasına veya zihnin bir yerden başlama konusunda bir karar vermesine bağlıdır.³⁵

Fakat ilk ilkelerin deneyimle elde edilmesi ifadesi izaha muhtaçtır. Deneyim dediğimizde karşımıza iki kavram çıkmaktadır: Tümevarım (epagoge/istikrâ) ve sezgi (noesis/hads).³⁶ Sezgi, ilerde özel olarak ele almak istediğimiz bir konu olup özetle, aklın, bir takım bilgileri, doğrudan çekip almasıdır.³⁷ Tümevarım ve tümdengelimden (kıyas) farklı olarak sezgide illetler ve ayrıntılar dikkate alınmaz. Yani sezgi, kesbi olmakla birlikte tümevarım değildir veya tümdengelimle dayanmaz. Akıl, doğrudan duyulara ait nitelikleri ve hatta bazı kavramları sezgi ile alır. Şayet sezgi, öze dairse zorunluluk ifade eder. Buradaki zorunluluk, sezginin, dış dünyadaki şeylerin bilgisini almasında geçerlidir. İç sezgi yani akli çıkarımlardaki sezgi üzerinde ise ayrıca durulacaktır. Aristoteles’e göre varlık bilgisinin de sezgisel olduğunu söyleyebiliriz. Zira varlık bilgisini tümevarım ile elde etmeyiz. Burada ayrıca bir akıl yürütme de bulunmaz. Varlık ve varoluş, aklın,

³³ İbn Sînâ, *Burbân*, 7vd.

³⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 292.

³⁵ İlk bilgilerin akıl yürütme ya da delillendirme ile edilememesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Sînâ, *Burbân*, 210vd.

³⁶ Bkz. Akkanat, *Aleksander’dan İbn Sînâ’ya İntikal Eden Büyük Problem: Tümelilerin Önceliği ve Sonralığı*, 41.

³⁷ Bkz. İbn Sînâ, *Burbân*, 200.

şeylere yöneldiğinde ilk ve doğrudan elde ettiği bilgilerdir. Aristoteles'in metinlerine bakıldığında sezgi, aklın soyutlama yetisi bağlamında en temel yeti olarak ele alınmıştır.³⁸ Zira zaman zaman sezgiyi ifade eden kavramın (noesis) akıl için de kullanıldığını görmekteyiz. Bunun en geçerli izahı, sezginin, aklın soyutlama yani suretleri çekip alma yeteneği şeklinde yorumlanmasıdır.³⁹

Tümevarım ise Aristoteles'in metinlerine bakıldığında sezgiden sonra gelmekle birlikte en önemli bilgi kaynağıdır. İslam mantıkçıları, tümevarıma daha çok yargıda dikkate almakta ve zorunlu bilgi ifade etmesi için tam istikrarı yani tüm şartların ve tüm bireylerin deneyimlenmesini şart koşmaktadırlar.⁴⁰ Aristoteles ise, tümevarımı kavramların ve ilk ilkelerin elde edilmesinde de sıklıkla kullanmaktadır. Aristoteles'e göre tümevarım, kavram bahsinde daha kritik bir yerdedir ve kavramlarda bilgi ederken, tüm bireylerin deneyimlenmesi söz konusu olmasa da, varlık ve cevher olma bilgisi ile asli özelliklerin bilinmesi hususunda tümevarım, zorunlu bilgi kaynağı olarak kabul edilebilir. Şöyle ki insanın natık canlı olması, iç (zâtî) ve asli şart olup, belli sayıda insan bireyinin gözlemlenmesinin insanın natık canlı olarak tanımlanması için yeterli olduğunu ifade etmektedir. Zira belli sayıda insanı gözlemlenmek bile insanın asli özelliklerini bilmeye ve bu asli özelliklerinin aksinin vuku bulmasının mümkün olmayacağına karar vermek için yeterlidir. Fakat ilintisel (arazî) özellikler için aynı durum söz konusu değildir. Zira bunlar mahiyete dışardan dahil olmaktadır ve sayılamayacak derecede çoktur. Bu yüzden

³⁸ Sezgi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hacınebioğlu, *Argümanda Kavramsal ve Yargısal Açından Mantıksal Analiz*, 23vd.

³⁹ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 228-238.

⁴⁰ Bkz. İbn Sînâ, *Burhân*, 15.

arazi özelliklere dair tümevarımla elde edilen bilgiler zorunlu kabul edilirken zâti niteliklere ait bilgilerde tümevarım zorunlu doğru bilgi olarak kabul edilmektedir. Aslında akıl, bu tür tümevarımlarda yine sezgiden ve daha önceki tecrübelerden destek alır. Şöyle ki daha önceki insanların bilgileri de insanın nâtik olduğunu desteklemektedir ve bunun aksine dair bir bilgi de yoktur. Yani tümevarım duylara ve ilk ilkelere dair şeylerin bilgisini elde etmede tek başına yeterli bir kaynak değildir.⁴¹

2. Evveliyât, kategoriler ve beş tümel

Aklın ilk ilkelerini saymak, tartışmalı da olsa, aklın ilk bilgilerine göre daha net şekilde ortaya konulabilmektedir. Fakat aklın ilk bilgileri diyebileceğimiz evveliyâtın ne olduğuna dair klasik kitaplarda çeşitli örnekler verilse de bunların ne olduğu, tam bir şekilde sayılmış değildir. Öncelikle ilkelerin ve ilk bilgilerin, genel (âmm) ve özel (hâss) olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade etmek gerekiyor. Özel ilkeler ve özel ilk bilgiler, belli bir ilim dalına özgü olup bunları ortaya koymak, ilgili ilimlerin konusudur ve ayrıca çok fazla araştırma ve uzmanlık gerektirmektedir. Bu yüzden mantık ilminde tüm bilimlerde geçerli olan ve zihnin varlığa dair bilimsel faaliyet ve düşünce eylemi yapmadan önce gerekli genel, en temel ilk ilkeler ve ilk bilgiler üstünde durulmaktadır.

Klasik kitaplara bakıldığında ilk bilgiler için, yukarıda sayılan ilk ilkeler haricinde, büyüklük küçüklük veya iki artı ikinin dört ettiği gibi örnekler verilmektedir. Fakat bunların matematik aksiyomlar olduğunu ifade etmek gerekiyor. Matematik aksiyomların ilk ve zorunlu bilgileri olduğunda

⁴¹ Krş. Râzî, *Firâse*, 43.

ihtilaf yoktur.⁴² Fakat bu tür aksiyomlar, bilim ve felsefe yapmak ya da daha özel bir ifade ile akli çıkarımda bulunmak için yeterli değildir.

Ayrıca mantık kitaplarında evveliyât bahsi giriş ya da kategorilerde değil de önermelerin içeriği (maddesi) bahsinde ele alınmıştır. Diğer taraftan burhan bahsinde ilk bilgiler ve ilk ilkeler üzerine yapılan araştırma ve tartışmaların, daha çok formel (sûrî) olduğunu da unutmamak gerekiyor. Zira mantık, klasik dönemde hem bir giriş ilmi hem de teorik bir bilim olarak kabul edildiği için mantık kitaplarında örnek veya içerik üzerinde fazla durulmuş değildir. Şüphesiz örnek ve içerik üzerinde durulmamasının bir başka nedeni, örneklerin insanı yanıltabiliyor olacağıdır. Ancak örnekler ve içerik, konunun anlaşılmasında ve net olarak ortaya konulup sınırlarının çizilmesinde önemlidir. Bu yüzden bu bölümde ilk ilkeleri ve ilk bilgileri mümkün merteye toplamaya ve tadat etmeye çalıştık.

Konumuzu tekrar dönersek; Aristoteles'in aklın ilk bilgilerine dair verdiği örnekleri bir araya getirdiğimizde bunların kategoriler olduğunu görüyoruz. Zira *Metafizik*'te ilk bilgilerle alakalı sayılan örnekler şunlardır:

- Büyüklük-küçüklük⁴³,
- Matematik ideler⁴⁴,
- Birlik-çokluk⁴⁵,
- Teklik-çiftlik,
- Ezeli olan-olmayan⁴⁶,

⁴² Aristoteles, *Metafizik*, 114.

⁴³ Aristoteles, *Metafizik*, 123.

⁴⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 114.

⁴⁵ Aristoteles, *Metafizik*, 121.

⁴⁶ Aristoteles, *Metafizik*, 130.

- Dar-geniş,
- Düz olan-olmayan,
- Kısa-uzun,
- Yüksek-alçak,
- Aşağı-yukarı⁴⁷,
- Özdeşlik-başkalık,
- Benzerlik-farklılık.⁴⁸

Ezelilik ve sonradan olma, zaman kategorisine dahildir. Özdeşlik ve başkalık birer niteliktir. Yüksek-alçak ve aşağı-yukarı ise mekan kategorisine dahildir. Diğerlerinin de nicelik kategorisine dahil olduğunu söyleyebiliriz. Yani özetle ifade etmek gerekirse bunların tamamı kategoridir. Kategoriler, zihnin temel kalıplarıdır ve ilkelerden sonra olmakla birlikte varlığa dair elde ettiğimiz nitelermelerden önce olan bir bilgidir.⁴⁹ Fakat yine de kategoriler niteliklidir ve bir şeye ait niteliklerin bilinmesinden önce aşağıdaki şeylerin bilinmesi gerekir:

- İnsanın kendi varlığını bilmesi.
- Duyuların bilgi kaynağı olduğunu bilme: Kendi varlığını bilmek, aynı zamanda duyulara sahip olmayı da bilmenin temelidir.
- Kendisi ile dış dünyayı ayırma: Bu bilgi, duyu verilerinin doğru olduğunu temellendirme açısından gereklidir. Yani ben kendimi bilirim, kendim de bir varlığım. Benden başka da varlıklar var ve ben bu varlıkları duyularla bilebiliyorum.
- Dış dünyanın bilinebileceğini bilme: Zira duyuların bilgi

⁴⁷ Aristoteles, *Metafizik*, 136.

⁴⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 155.

⁴⁹ Krş. İbn Sînâ, *Makûlât*, 2vd.

kaynağı olması ve kendim ile dış dünya arasında ayırım yapmam, dış dünyayı bilmemi e mümkün kılacaktır.

- Cevheri bilme yani cevher-araz ayırımı yapma.
- Nedenleri ve nedenselliği bilme: Aristoteles'e göre varlık bilgisine bir şeyin özünün ve hatta nedenlerinin bilinmesi dahildir. Aslında öz ve neden bilgisi ilk ilkeler kısmında zikredilmiş olsa da kategorilere geçişin sağlanması açısından önemli ve gereklidir.⁵⁰

Buradaki bilgiler, kategorilerden öncedir fakat ilk ilkelere sonradır. Yani bu bilgiler, ilk ilkelere göre ikinci derecede olmakla birlikte kategorilere ve beş tümele göre ilkedirler. Şu halde ilk bilgiler (evveliyât), öncelikli olarak yukarda sayılan bilgilerdir. Daha sonra kategoriler gelir. Yani kategoriler (cevher, kemmiyet, keyfiyyet, vaz, mekan, zaman, mülk, izafet, fiil ve infial) de aklın ilk bilgilerindedir. Fakat gerçek anlamda bilgi, kavram ile oluştuğu için kategoriler, ilk bilgilerin tam olarak ortaya konması için yeterli değildir. İşte tam burada beş tümel (nev, cins, fasıl, hâsse ve araz) karşımıza çıkar. Bir başka ifade ile beş tümelin bilinmesi ve tanımı da aklın ilk bilgilerine dahildir. Zira beş tümel; cevher-araz ayırımı ve arazî-zâtî ayırımı yapmak için gereklidir. Ayrıca beş tümel, tanımın temelini oluşturması açısından tanımdan yani kavram bilgisinden öncedir. Ancak kavram bilgisi ile birlikte gerçek anlamda bilgi başlamaktadır. Bundan sonraki süreçte yargı ve kıyas bilgisi ortaya çıkacaktır. Bir başka ifade ile bu aşamadan sonraki tüm bilgilerimiz artık evvelî olmaktan çıkar ve neticede ya bedihî ya da kesbî bilgiler haline gelir.

Peki sonraki bilgiler bedihî veya kesbî ise aklın ilk bilgileri ne ile elde edilmektedir? İlk ilkelerin sezgi ya da

⁵⁰ Aristoteles, *Metafizik*, 306vd. Ayrıca bkz. Fârâbî, *Burbân*, 25vd.

tümevarımla elde edildiğini ifade etmiştik.⁵¹ Kategoriler ve beş tümele baktığımız zaman da bu ilk bilgilerin sezgi ve tümevarımla elde edildiğini söylemek mümkün görünüyor. Şöyle ki akıl, bir nesneye yöneldiği zaman önce onun var ve cevher olduğunu algılar. Sonra bu nesneye ait duyu verilerinin doğru ve zorunlu olduğunu, bu nesnenin kendisi dışında bir nesne olduğunu, kendine benzer ya da farklı olduğunu ortaya koymaya çalışır. Devamla buradan gelen duyu verilerini soyutlar ve geneller ve böylece kavramları oluşturur. Kavram oluşturma aşamasında akıl, kavramın kategoriler ve beş tümeldeki temel kalıplarla oluştuğunu ortaya koyar. Ortaya koyar ifadesi aslında bu ilk bilgilerin bir kabul olduğunu yani kanıtlamaya dayanmadığını ifade etmektedir. Fakat bu ortaya koyma esnasında elde, kabul edilecek bir ilk bilgi olması gerekir ki bu ilk bilgiler deneyimle yani gözlem (müşâhede) ve deneyle (tecrübe/tam istikra) elde edilir.⁵² Akıl gözlemden gelen bu bilgileri kabul, sezgi ya da tümevarım yoluyla ilk bilgiler haline getirmektedir.⁵³

Burada son olarak evâilin birer kavram bilgisi olmasına karşılık bazı evvelî bilgilerin yargı da içerebileceğine değinmek istiyoruz.

3. Önermelerin içeriği bakımından evvelî bilgilerimiz

Önermelerin içeriği, beş sanatın ortaya konulması açısından gereklidir. Şöyle ki burhan yani bilimsel bilgi, zorunlu önermeler üzerine inşa edilir. Tabii ki burhan için önermenin içeriği yeterli değildir. Bu konu zorunluluk bahsinde ele

⁵¹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 292.

⁵² Daha fazla bilgi için bkz. Akkanat ve Coşar, *İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?*, 31.

⁵³ Bkz. Akkanat, *Aleksander'dan İbn Sinâ'ya İntikal Eden Büyük Problem: Tümelere Önceliği ve Sonralığı*, 41.

alınacaktır. Fakat burhanın en temeli zorunlu (vacip/zarûrî) nitelikli önermelerdir. Zorunlu öncüller altı sınıf olarak tasnif edilmiştir ve duyu ve deney bilgisi haricindeki en önemli zorunlu bilgi kaynağımız evveliyattır.⁵⁴ Klasik teoride en temel bilgi kaynağımız olan tümdengelim, zorunlu içerikli önermeler üzerine inşa edilmektedir. Şu halde tümdengelinin öncülleri deney, gözlem ve sezgi haricinde bir de evvelî (apriori) bilgilere dayanmaktadır.

Evvelî kavramı, zihnin ilk yargısı veya özne ile yüklem birliğinde düşünülmesi durumunda sonucun zorunlu ve aracısız ortaya çıkması şeklinde tarif edilmektedir.⁵⁵ Verilen örnekler ise doğrunun doğru, yanlışın yanlış olması, parçanın bütünden büyük olması ve teklif-çiftlik, büyüklük-küçüklük gibi yargılardır. Yukarıda ilk ilkelerin kavram bilgisi olmasına karşın bazı ilk bilgilerin yargı da içerdiğini ifade etmiştik. Peki aklın ilk bilgileri ile önermelerin içeriği meselesindeki apriori bilgiler aynı mıdır?

Sayılan örneklerle bakıldığında aklın ilk ilkelerinin ve ilk bilgilerinin, aslında önermelerin içeriği bahsinde bir tür bilgi olarak ortaya konulduğunu diyebiliriz. Zira zorunlu bilgilerden bazıları tümevarıma, bazıları ise sezgiye dayanmaktadır. Yukarıda evvelî bilgilerin de deneyim sonucunda sezgi veya tümevarımla elde edildiğini söylemiştik. İlerde de görüleceği gibi kavramların elde edilme yöntemi de aslında ya sezgi ya da tümevarımdır. Burada gözlem, ilk bilgi kaynağımızdır. Gözlem ise tümevarım yoluyla gözlem verilerinin sistematize edilmesi, tümel hale getirilmesi, doğruluk değerlendirmesinin yapılması ve eksikliklerinin giderilmesidir. Gözlemlerin deneye ve tümele dönüşmesi esnasında tümevarım haricinde bir başka yöntem ise doğrudan çıkarım diyebileceğimiz sezgidir.

⁵⁴ İbn Sînâ, *Burhân*, 13vd.

⁵⁵ Bkz. İbn Sîna, *Burhân*, 14vd.

Özetle ifade etmek gerekirse önermelerin içeriği bahsinde ele alınan evveliyât, aslında aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgileri yani aklın ilk yargılarıdır. Ve bu yargılar ya sezgi ya da tümevarım sonucunda elde edilmektedir. Şu halde apriori adını verdiğimiz bilgiler sezgi ve tümevarımın ortak çalışması ile elde edilen bileşik bir bilgi türüdür. Aslında gerek deney gerekse sezgi, akıl ve duyunun birlikte çalışması ile elde edilen bilgilerdir.

Muhtemelen evveliyât bahsine müstakil bir bilgi kaynağı olduğu için değil, ikincil ve üçüncül çıkarımların aksine bunların akılda ilk başta meydana gelmesi nedeniyle önem verilmiştir. Yani kavramların ve diğer yargıların aksine evvelî bilgiler, akılda en ilk ve en temel bilgiler olması açısından daha kesin ve daha zorunlu gibi görünmektedir.

4. Bedîhiyyât

Bedîhî kavramı en temel olarak kesbî olmayan anlamını ifade için kullanılmıştır. Hem kavram hem de yargılar, en temelde bedîhî ve kesbî olarak ikiye ayrılmıştır.⁵⁶ Kesbî kavramların deney, sezgi ve tümevarımla elde edildiğini biliyoruz. Yine kabule dayalı bilgiler de kesbî bilgilere dahildir. Ayrıca tündengelim de bir çıkarım yöntemi olduğu için yine kesbî bilgilerdendir. Fakat bedîhî bilgilerin ne olduğu açıkça tanımlanmış değildir. Burada meseleyi daha karmaşık yapan şey bedîhî bilgiler ile evvelî bilgiler arasındaki ilişkidir.

Bedîhî kavramını anlamak için evvelî, tümevarım-tündengelim ve sezgi kavramlarının tahlil edilmesi gerekiyor. Evvelî bilgilerin kabul, sezgi ya da tümevarıma dayandığını ifade etmiştik. Sezgi de doğrudan çekip alma ya da doğrudan çıkarım olarak biliniyor. Tümevarımda bir takım ilk

⁵⁶ Bkz. İbn Sîna, *Burbân*, 13vd.

bilgilerin genellenmesi söz konusudur. Tümdengelim ise zaten öncesinde bulunan bir takım genel kaidelerden çıkarım yapmaktır. Yani gerek tümevarım gerekse tümdengelim kesbî yani kazanılmış bilgilerdir. Şu halde bedihî bilgiler çıkarıma dayanmaz yani kazanılmış değildir. Sonuç olarak bedihî bilgiler aynı zamanda çıkarıma dayalı yani dolaylı bilgiler olmayıp doğrudan bilgilerdir.

Peki bedihî bilgilerin, ilk bilgiler ve sezgiden farkı nedir? Bedihî bilgiler, kesbî olmayan bilgiler olması yanında ayrıca apaçık ve akla ilk gelen (bedâheti'l-akl veya bâdî'r-re'y) olarak izah edilmeye çalışılmıştır. Fakat kitaplarda bedihî bilgilere tam bir örnek verilmiş değildir. Sadece kesbî olmayan tasavvurlarımız ve yargularımız olduğundan bahsedilmekle yetinilmiştir.⁵⁷ Şu halde bedihî kavramını iki şekilde tanımlayabiliriz: Doğrudan olan ve kazanılmış olmayan. Bu tanımlara bakıldığında bedihî bilgilerimiz, evvelî bilgiler ve sezgi ile benzerlik arz etmektedir. Zira evvelî bilgiler, ilk bilgiler olup doğrudan bilgilerdir ve aynı zamanda kazanılmış bilgiler olan kavram ve yargılardan öncedir. Tümevarımın aksine sezgi doğrudandır. Ki sezginin tanımında ilk olarak suretleri doğrudan çekip alma ifadesi yer almaktadır. Modern dönemde apaçıklık meselesi bilginin bir niteliği olarak ayrıca ele alınmış; özellikle tanımların açık ve seçik olması gerektiği ifade edilmiştir. Tüm bu tartışmalardan dolayı bedihîlik meselesine bir açıklık getirme zarureti doğsa da bu o kadar da kolay değildir. Yani bir başka ifade ile bedihî olmanın evvelî olmaktan farkı nedir? sorusu gerçekten de cevaplanması zor bir soru gibi görünüyor.

Burada tanımdan ve karşıtımdan hareketle bedihî kavramına bir açıklık getirmeye çalışabiliriz. Öncelikli olarak

⁵⁷ Krş. Bkz. İbn Sîna, *Burbân*, 13vd.

kavramın ilk kullanılmaya başlanıldığı durumda bedihî kavramı, kesbî olamayanı ve zihinde ilk, apaçık ve doğrudan olan bilgiyi ifade için kullanılmıştır diyebiliriz. Şu halde bedihî kavramının ilk anlamı, evvelî yani ilk zorunlu bilgilerdir diyebiliriz.

İkinci olarak bedihî kavramı doğrudan anlamını ifade ettiği için tümevarım ve tümdengelimden ayrılmaktadır. Bu durumda geriye bedihî kavramına karşılık gelen tek bir şey kalmaktadır: Sezgi. Yani bedihî bilgiler apaçık ve doğrudan elde edilen, bu yüzden de kapalı ve dolaylı olmayan, aynı zamanda zorunlu ve değerli olan bilgilerdir.

Sonuç olarak bedihî bilgiler, evvelî bilgileri ve sezgi ile elde edilen bilgileri ifade için kullanılmıştır diyebiliriz. Çünkü bu tür bilgiler, ilk ve doğrudan olmaları bakımından değerlidir. Sezgi, her ne kadar Bergson ile birlikte yeniden gündeme taşınmış olsa da İslam dünyasında ihmal edilen veya keşf/ilham olarak ele alınan bir bilgi türü olup Aristoteles tarafından daha kritik anlamlar ifade eden bir kelime gibi görünüyor.

5. Bilginin kaynakları ve nedenlerin bilgisi

Bilginin kaynağı deyince akla gelen şey, önermelerin içeriğinde ele alınan konulardır. Buraya bakıldığında bilginin temel kaynakları şu şekilde özetlenebilir:

- Salt duyu,
- Salt akıl (tümdengelim),
- Duyu ve aklın birlikte çalışması (haber, sezgi ve tümevarım),
- Vaz ve kabul.

Peki bunların bilgi kaynağı olduğuna dair delilimiz nedir? Veya bunlar kabule mi dayalıdır yoksa kanıtlanmış mıdır?

Duyuların ve aklın bilgi kaynağı oluşu, varlık ve özdeşlik ilkelerine dayanan birer ilkedirler. Yani bunları kanıtla veya çıkarımla elde edemeyiz. Bunlar ilk ilkelerdir.

Peki ya tümevarım ve özellikle tümdengelim? Zira tümevarım, tümdengelimden daha önce olup ta ilk ilkelerin elde edilmesinde karşımıza çıkmaktadır. İlerde kavramların elde edilmesinde de tümevarım yine bir yöntem olarak ortaya çıkacaktır. Oysa tümdengelim kıyas bahsinde ortaya çıkıyor.

Kıyas bahsinde ortaya çıkan bir başka mesele ise illet yani dört sebep bahsidir. İbn Sînâ, burhanın ilkelerinin yani hadlerin sonradan kazanıldığını ifade etmektedir.⁵⁸ Fakat buradaki hadler, kavramlar ve öncüller yani önermelerdir. Aristoteles ise ilk ilkelerin ve dört nedenin, sonraki şeyleri bilmek için gerekli olduğunu ifade ederken diğer taraftan bir şeyi tam olarak bilmenin nedenlerini de bilmeyi gerektirdiğini ifade etmektedir.⁵⁹ Aristoteles'in ifadesinin devamından gerçek anlamda bilginin burhanla ortaya çıktığını yani kavram bilgisinin önemli ama yeterli olmadığını anlıyoruz. Fakat ifadenin ilk kısmına ve *Metafizik*'in giriş kısımlarına baktığımızda karşımıza "ilke" ve "nedensellik" kavramları çıkıyor. Bir başka ifade ile Aristoteles, varlık ve özdeşlik gibi ilkelerin yanında duyuların bilgi kaynağı olması ve nedensellik gibi şeylerin de ilk ilke ve ilk bilgilerden olduğunu ifade etmektedir.

Şu halde garip bir şekilde, bir şeyin var ve cevher olduğu bilgisinin hemen ardından her şeyi meydana getiren dört temel nedenin olduğu, hatta bilginin ne olduğu yani bilginin rastlantısal değil de nedene dayalı ve zorunlu olduğu gibi şeylerin de aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgilerimize dahil

⁵⁸ Akkanat ve Coşar, *İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?*, 31.

⁵⁹ Aristoteles, *Metafizik*, 83vd. Ayrıca bkz. Fârâbî, *Burhân*, 25vd.

olduğunu anlıyoruz. Bir başka ifade ile dört nedenin ne olduğu bilgisi burhan bahsinin konusu olmakla birlikte dört nedenin varlığı ve tanımı, kavramlardan ve hatta niteliklerden yani kategorilerden önce bilinen/bilinmesi gereken bir husus olmaktadır.

Duyular, aklın tanımı ve bu ikisinin bilgi kaynağı olmaları yanında tümevarımın da bilgi verdiği, yine kavramlardan önce elde edilen bir ilk ilke ve ilk bilgilerdendir. Peki ya tümdengelim? Zira bu kıyasın bir ilkesidir. Tümdengelim, aklın işlevlerine dahil olup aslında aklın tanımına dahildir. Aklın tanımı, metafizikte ele alınmaz. Ancak mantıkta da incelenen bir konu olmayıp psikolojinin konusudur. Peki tümdengelim bilgi kaynağı olması ilk bilgilerden midir yoksa kavram bilgisinden sonra elde edilen bir bilgi türü müdür?

Genel olarak duyuların ve aklın bilgi kaynağı olması, her şeyin bir nedeninin olması, bilginin tümel ve zorunlu olması gerektiği gibi konuların aklın ilk ilkelerine ve ilk bilgilerine dahil olmasından dolayı tümdengelim bilgi kaynağı olmasının da yine aklın ilk ilkelerinden olduğunu söyleyebiliriz. Zira ilk ilkelerden bazılarının tümevarımla elde edildiği bilgisi, tümevarımın tanımının ve bilgi kaynağı olmasının ilk ilkelerle birlikte veya daha önce bilinmesi gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda tümelin gerçek bilgi olması, bilginin tanımına dahil olduğuna ve bilmenin tanımı ve şartlarının da ilk bilgilerden önce olduğuna göre tümevarımın bilgi kaynağı olduğu aklın ilk kabullerinden yani ilk ilkelere olmaktadır. Ayrıca tümevarımın zorunlu bilgi ifade ediyor olması kanıtlanmış bir durum olmayıp kabule dayalı bir husustur. Zira bunu ispat edecek bir delil ya da daha öncesinde bir başka bilgi yoktur.

Özetle ifade etmek gerekirse bilginin kaynakları ve nedensellik, kategorilerden önce olan bilgiler olup aklın temel ilkeleri ve ilk bilgilerine dahildirler.

6. Tanrı

Tanrı, ilk bakışta metafiziğin konusu gibi görünse de nedensellik ve kavramların elde edilişi gibi konularda karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca zaten metafizikteki ilkelerin aslında bilimin de ilkeleri olduğunu ifade etmiştik. Fakat diğer taraftan tanrı konusunun ilk ilkeler ve ilk bilgiler kısmında ele alınmasının daha başka mantık konuları ile alakası bulunmaktadır.

Tanrı fikrine temel olarak iki noktadan ulaşılmıştır. Öncelikli olarak tanrı, varlığın kaynağıdır. Bilginin varlığın bilgisi olması ve tanrının da varlığın ilkesi olması meselesi, tanrı bilgisinin aklın ilk bilgileri arasında ele alınması için ilk gerekçedir. Buna ontolojik delil diyoruz.

İkinci olarak tanrı fikrine nedensellik çıkarımıyla ulaşıyoruz. Yani kainatta her şeyin bir sebebi vardır. Sebepliliğin olması için ise kainatta bir düzen ve bu düzenin kaynağı olan bir bilgi gereklidir. Bu ise tanrıdır. Nedensellik olmadan bilim de olmayacağına göre tanrı, hem varlığın kaynağı olması hasebiyle bilginin kaynağı, hem de düzenin sebebi olması hasebiyle doğruluğun ve hatta burhanın ilkesidir. Zira burhan, öncüllerin zorunlu doğru olmasının yanında nedensellik bağının da kurulmasına dayalıdır.

İslam mantık geleneğinde tanrıyı bilgi açısından önemli kılan bir başka husus ise özne ile nesne arasındaki ilişkinin imkanı ve bu ilişkinin ontolojik durumudur. Şöyle ki öznenin nesneyi bilebilmesi için varlığın bilinmeye müsait olması gerekir. Zira zihin, varlığın bilgilerini kategorize eder. Fakat

varlık da bu kategorilere uygundur. Buradaki uygunluk, tanrı tarafından verilmiş ve varlığa koyulmuş bir durumdur.

Diğer taraftan bilgi, ilk olarak kavramın bilgisidir ve kavram bilgisi türün, faslın ve tabiatın bilinmesine dayanır. Şu halde varlığın öncelikli olarak asli olan ve değişmeyen bir takım özelliklerinin bulunması gerekir. Bunu sağlayan şey ise tanrının hikmet ve cömertliğidir.

Meselenin devamında ortaya çıkan bir başka tartışma ise kavram ve yargı bilgilerinin nasıl ve nereden elde edildiğidir. Bu tartışma ilk olarak Eflâtûn tarafından ele alınmıştır. Eflâtûn’a göre değişen ve sayılamayacak derecede çok ve karmaşık olan bireylerin ötesinde değişmeyen özler olarak ideler vardır. İdeler ilahidir veya tanrının bilgisidirler. İdeler ilk olarak değişme sorununu çözmek ve varlığın ilkeleri ile bilinen şeylerin sebeplerini izah etmek açısından önemlidir. Fakat ideler teorisi bu kadarla kalmaz. Devamında bilginin imkanını ve hatta oluşma sürecini de açıklar. Şöyle ki insan, daha önceden kendisinde olan bilgileri hatırlar veya daha açık ifade ile ideler aleminden bu bilgileri çekip alır. Böylece hem bilginin nasıl oluştuğu sorunu çözülmüş olur hem de idelerin ilahi ve değişmez gerçekler olmasından dolayı doğruluk ve objektiflik sorunlarına çözüm getirilmiş olur.

Aristoteles’e göre ise ideler yoktur.⁶⁰ İdeler kavramlardır ve kavramlar, dış dünyada bulunan varlıklardan sonra oluşur. Şöyle ki Aristoteles’e göre tüm varolan şeyler form (suret/eidos) ve maddeden (hyle) oluşur. Fakat ne form ne de madde nesnelere ve bireylerden önce bulunmaz; aksine form ve madde, nesnelere varoluşlarında ortaya çıkar.⁶¹ Bu durumda kavramlar, zihnin soyutlama ve genelleme yapması

⁶⁰ Aristoteles, *Metafizik*, 540vd.

⁶¹ Aristoteles, *Metafizik*, 487vd.

sonucunda ya sezgi ya da tümevarımla elde edilir. Fakat asıl tartışma bundan sonra başlamaktadır. Aristoteles'e göre akıl, temel anlamda soyutlama ve çıkarım yeteneklerine sahip olup deneyimlemeden önce herhangi bir bilgiye sahip değildir. Buna pasif akıl (heyûlânî/bilkuve akıl, nous pathetikos) diyoruz. Daha sonra akıl, varlığın bilgisini elde edince ilk olarak kendisinde kavramlar ve daha sonra da yargılar oluşur. Aklın bilgilere sahip olan bu haline aktif akıl (nous poietikos) adı verilmiştir.⁶² Aristoteles'e göre aklın pasif durumdan aktif hale geçmesi tamamen aklın ilkeleri ve kullanılması ile ilgilidir. İslam dünyasında aktif akıl, "faal akıl" olarak ifade edilmektedir. Faal akıl, aklın yetkinliğini kazanmasıdır. Yani akıl başlangıçta pasif halde iken önce bilfiil akıl haline sonra da müstefad akla dönüşür. Bilfiil akılda bilgiler bulunur ama meleke haline gelmez. Müstefad akıl, bilfiil aklın yetkinleşmiş bir türü olup faal akıl, müstefad aklın özen ve en yetkin halidir.⁶³ Aslında son üç akıl aklın varlıkla irtibat kurmuş halidir. Fakat bilfiil akılda sadece suretler alınmış haldedir ama daha tam işlem görmemiştir. Müstefad akılda ise suretler tamamen zihinde olup sanki hiç maddeden bulunmamış gibi işlem görür. Aynı zamanda müstefad akılda nazari bilgiler de bulunur.⁶⁴

Sonraki dönemlerde faal akıl kavramı Aristoteles'in etkin akıl tanımında kalmamış, sanki Eflâtûn'un görüşleri ile karışmış gibi görünüyor. Şöyle ki Aristoteles'e göre insan duyular yardımıyla hissi suretleri alır yani soyutlama yapar.

⁶² Bkz. Peters, *Antik Yunan Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 245vd. Nous kavramı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Çankaya, *Aristoteles'te Nous (Akıl) Kavramı*.

⁶³ Fârâbî, *Risâle fi'l-akl*, 20vd.

⁶⁴ Fârâbî, *Risâle fi'l-akl*, 22vd. Ayrıca bkz. Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikıye*, II/488, 489.

Devamında buradan genelleme yaparak kavramları oluşturur. Fakat İslam dünyasında akıl, belli bir soyutlama yaptıktan ve gayret gösterdikten (el-fikrül-müteattib) sonra sanki bir noktadan sonra kavramların kendisine verildiği görüşü ortaya çıkmış gibi görünüyor.⁶⁵ Türün ve tabiatın Allah tarafından yaratıldığı görüşü⁶⁶ buna eklendiği zaman kavramların elde ediliş sürecinde de tanrı kavramının önemli bir yer işgal ettiğini söyleyebiliriz.⁶⁷

⁶⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Yıldırım ve Kubilay, *Fârâbi’de Tümellet ve Faal Akıl’la İlişkisi*.

⁶⁶ Bkz. Altunya, *İbn Hazm’a Göre Anlamın Nesnelleştirilmesinde Mantığın Rolü*, 133vd

⁶⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Yıldırım ve Kubilay, *Fârâbi’de Tümellet ve Faal Akıl’la İlişkisi*.

Tablo 2: *Aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgileri***01**

- Nesnenin varlığı,
- Öznenin varlığı,
- Bilginin varlığı,
- Bilginin doğruluğu,
- Bilginin zorunluluğu.

02

- Bilgi insanda olan bir şeydir,
- bilginin mahalli akıldır,
- Bilgi tùmeldir.

03

- İnsanın kendi varlığını bilmesi,
- İnsanın kendisi ile dış dünyayı ayırması,
- Dış dünyanın bilinebileceğini bilme,
- Cevheri bilme yani cevher-araz ayırımı yapma,
- Nedenleri ve nedenselliği bilme
- Bilgi kaynaklarını bilme

04

- Kategorilerin tanımını bilme,
- Beş tümelin tanımını bilme.

Tablo 3: *Kategoriler ve beş tümel***kategoriler**

- Cevher,
- Kemmiyet,
- Keyfiyyet,
- Vaz,
- Mekan
- Zaman,
- Mülk,
- İzafet,
- Fiil,
- İnfial.

Beş Temel

- Nev,
- Cins,
- Fası,
- Hâsse,
- Araz

İkinci Bölüm

“TÜMEL VE
TÜMDENGELİM”

“TÜMEL VE TÜMDENGELİM”

Aristoteles’e göre bilgi, tümel olandır; yani dağınık tek tek şeyler, bilgi değildir. Aristoteles, tümeli “birden fazla şeyde bulunan” olarak tarif ederken⁶⁸ İskender’e göre tümel “pek çok şeyde bir ve aynı olan” şeydir.⁶⁹

Diğer taraftan tümelin (külli), zorunlulukla da ilişkisi vardır. Şöyle ki zorunluluk, “her zaman ve her şartta aynı olmak” olarak tarif edilmiştir.⁷⁰ Buna göre tümel, hem birden fazla durum için geçerli olması hem de değişmemesi bakımından zorunludur. Tümelin değişmemesi; varlığın sureti olması ve akılda bulunuşu bakımındandır ki ilerde bu konuya döneceğiz. Buraya kadarki zorunluluk, kavram bilgisi için geçerlidir. Önermenin zorunluluk şartları arasında da yine tümel olmak vardır. Mantığın amacı olan kıyas yani tümdengelim de yine “tüm/el”e yani tümel öncüle dayanmaktadır. Son olarak kıyasın özel türü olan burhanda öncüllerin; tümel, olumlu ve zorunlu olması talep edilmektedir.⁷¹

Peki tümel, nasıl bir varlığa sahiptir ve nerededir?

⁶⁸ Krş. Aristoteles, *Metafizik*, 78, 82, 342, 381vd.

⁶⁹ Bkz. Akkanat, *Aleksander’dan İbn Sinâ’ya İntikal Eden Büyük Problem: Tümelin Önceliği ve Sonralığı*, 299.

⁷⁰ Bkz. Aristoteles, *Analitika es-Sâniye*, 450.; Fârâbî, *Burhan*, 21.; İbn Sinâ, *Burhan*, 83.

⁷¹ İbn Sinâ, *Burhan*, 63vd.

1. Tümel yani kavram, akılda bulunur

Eflâtûn, değişme ve çelişki problemlerine ideler görüşü ile çözüm getirmeye çalışmış fakat bu görüşü Aristoteles tarafından reddedilmiştir. Aristoteles'e göre gerçeklik olarak sadece dış dünyadaki şeyler vardır ki dış dünyada bireyler, nesnelere ve olaylar (olaylar fiziki olaylar ve insan eylemleri olmak üzere iki tür olarak tasnif edilebilir) bulunur. Dış dünyada varolan her varlık; madde ve suret yani form (suret/eidos) ve içerikten (madde/hûle) oluşmaktadır. Fakat ne madde ne de suret, varlıklardan önce bulunmaz; varlıkla birlikte ortaya çıkar.⁷² Fakat Aristoteles'in kullandığı suret/form, birden fazla anlama gelmektedir. Birinci olarak suret, harici olarak maddeye form veren şeydir. Buna hissî suret yani maddeye form veren suret diyoruz. İkinci olarak hayâlî suret yani duyularla elde edilen ama gerçek anlamda bilgi haline gelmemiş suret (image/fantasia) bulunur. Son olarak aklı suret yani tasavvur (noeton) adını verdiğimiz formlar bulunur. Sonuncu suret, gerçek anlamda tümele karşılık gelmekte olup dilimize kavram olarak tercüme edilmiştir.⁷³

Aristoteles, kavram yani akli suret karşılığı olarak "kathalou" kavramını kullanmıştır. Bazen ise kavram anlamında kullanılan bir başka ifade "noeton"dur. Kathalou, tümel anlamına gelmektedir ve kavramın nasıl elde edildiğine vurgu yapmaktadır. Noeton ise makul anlamını ifade eder ve kavramın yani tümelin bulunduğu mahalle işaret eder.⁷⁴

⁷² Daha fazla bilgi için bkz. Akkanat ve Coşar, *İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?*, 24.

⁷³ Durusoy, *İbn Sinâ'da Vehim Kavramı ve İslam Felsefesinin Diyalektiği*, 126vd.

⁷⁴ "Kavram" anlamını ifade eden antik yunan terimleri için bkz. Akbay, *Platon ve Aristoteles'te Varlık, Dil ve Düşünce Bağlamında Kavramlar*, 28vd.

Kavramın akli bir durum olarak ifade edilmesi (noeton); bir taraftan Eflâtûn’un idelerine itiraz ederken diğer taraftan kavramların gerçek olduklarına vurgu yapmak açısından önemlidir. Şöyle ki Aristoteles’e göre ideler yoktur. İde, form olarak varolan şeyle birlikte ortaya çıkar. Bilgi anlamındaki form ise zihnin soyutlama ve genelleme yoluyla elde ettiği bir durumdur. Yani kavramlar vardır ve akıldadır. Şayet kavramların akılda bulduklarını bilmese ideler görüşünün reddedilmesi, en nihayetinde, mutlak anlamda zihni varlığın reddine götürebilirdi. Şu halde kavramlar; dış dünyadaki varlıkların özünde olduğu gibi aynı zamanda zihinde de bulunmaktadır.⁷⁵

Kathalou ifadesi ise kavramın nasıl elde edildiğine işaret etmektedir.

2. Kavramın yani tümelin elde edilişi

Dış dünyada bulunan varlıklar, form ve maddeden oluşmaktadır. Form ve madde, dört nedenden ilk ikisidir ve bir şeyin ne olduğu sorusunun cevabıdır. Konumuz açısından bizi ilgilendiren şey, formdur. Aristoteles’e göre form ve madde, varlıkla birlikte ortaya çıkan bir şey olup kendi başlarına müstakil bir varlıkları yoktur. İnsan bireyi üzerinden örnek vermek gerekirse beden, insanın maddesi olduğunu söyleyebiliriz. İnsanın, bedene form veren sureti ise, metinlere bakıldığında, “nefs (hem canlılık hem de insan nefsi anlamında akıl)”e karşılık gelmektedir.⁷⁶

Fakat konu bilgi olduğunda nefis, bilginin formu anlamındaki suret değildir. Akıl, duyular vasıtasıyla elde ettiği nitelikleri (kategoriler) soyutlayarak hayâlî suretleri yani

⁷⁵ Krş. Aristoteles, Metafizik, 487vd.

⁷⁶ Krş. Aristoteles, Metafizik, 487vd.

resimleri elde eder. Fakat bu resimler hala dağınıktır ve hala bireylerle ilişkilidir. Bu yüzden bunlar da bilgi kabul edilmez. Akıl, devamla bu nitelikleri geneller ve zâtî-arazî gibi ayrımlara tabi tutar. İşte bu genelleme ve ayırma esnasında akıl, cevheri elde eder. Özetle ifade etmek gerekirse akıl, bireyin resimlerini alıp soyutlar ve geneller; sonra bunları birleştirerek zihinde yeni bir cevher inşa eder. Fakat bu cevher artık maddi olandan uzaktır; soyut, bulanık/şekilsiz ve daha geneldir. Buna göre insanı “nâtık canlı” olarak tanımlarsak bu tanımın dış dünyadaki delaletleri beden ve nefistir. Beden, canlılığa karşılık gelir. Nâtık nefis ise insan nefsi yani akıl olup insanın bedenine asıl suret veren şeydir. Beden ve nefis, hariçtedir. Akıl buradan gelen verileri soyutlayarak canlılık ve akıl sahibi olmak tümelerini oluşturur. Bunlar cins ve fasıl olarak toplamda türü oluştururlar.

Bir başka ifade ile bu noktada karşımıza “insan” ve “insanlık” kavramları çıkar. İnsan, türdür ve tür, cins ile fasıldan yani madde ve suretten oluşmaktadır. İnsanlık (nâtık nefis) ise fasıl olup aynı zamanda maddeye şekil veren surete ve yine bireyin özü olan tabiata karşılık gelmektedir.⁷⁷

Aristoteles’e göre tanım, zihindeki suretin tanımı olup gerçek anlamda bilgi, türün bilgisidir.⁷⁸

Buraya kadarki işlemlere bakıldığında kavramların, gözlem ve deneye dayalı bilgilerden elde edildiği ortaya çıkıyor. Fakat gözlem ve deney, kavramın elde edilmesi için yeterli değildir. Kavramı elde etmek için akıl gereklidir ve kavram

⁷⁷ Fasil-suret ve madde-cins arasındaki ilişki ve farklar için bkz. İbn Sînâ, *Burbân*, 46vd.

⁷⁸ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 342.

oluşturma süreçleri yani soyutlama ve genelleme işlemleri, tamamen akılda meydana gelir.⁷⁹

Aristoteles, tıpkı ilk ilkeler ve ilk bilgiler gibi kavramların elde edilmesinde de üç temel yöntemden bahseder; kabul, sezgi ve tümevarım.⁸⁰

Kabul, kanıtlamanın olmadığı yerlerde geçerli olup daha çok ilk ilke ve ilk bilgilerin elde edilmesinde kullanılan bir yöntemdir. Yani bir başka ifade ile ilk ilkeler ve aklın ilk bilgileri haricindeki kavramlar, kesbi kavramlar olup sezgi ya da tümevarımla elde edilir.

Sezgi, aklın, varlığın niteliklerini doğrudan çekip almasıdır ve tümevarım ya da tümdengelim olmadığı yerlerde kullanılır. Yani sezgi durumunda tümevarım ve tümdengelim imkan yoktur veya gerek duyulmaz.

İlk kavramlar ve sezgi ile elde edilen kavramlara bedihî yani doğrudan kavramlar diyoruz.⁸¹

Tümevarım ise deneyimleme diyebileceğimiz durumdur. Örneğin akıl, kuğu bireylerini gözlemler ve bu bireyler arasında benzerlik kurar. Sonra kuğu bireylerini diğer kuş ve canlı türlerinden ayırır. Devamında akıl, kuğuların temel özelliklerini bulur.

Peki tümevarım, tümeli ve dahası zorunlu/değişmez bilgiyi elde etmek için yeterli midir? Aristoteles'e göre insan, tüm kuğu bireylerini gözleme imkanına sahip olmasa da kuğulara dair elde ettiği kavram tümeldir ve tüm kuğu

⁷⁹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 77, 78, 82.

⁸⁰ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 292vd.

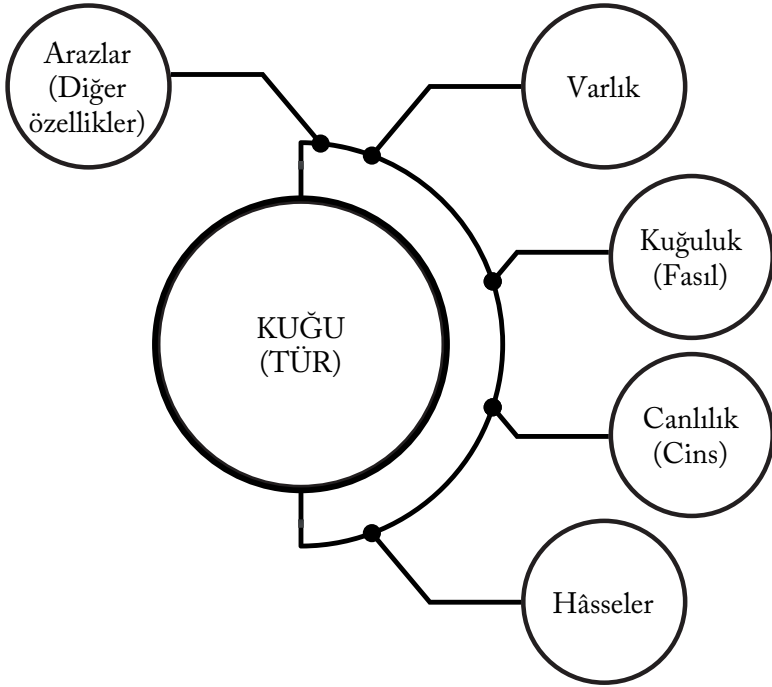
⁸¹ Bkz. Yıldırım ve Kubilay, *Fârâbî'de Tümeller ve Faal Akıl'la İlişkisi*, 95vd.

bireyleri için geçerlidir. Fakat burada elde edilen niteliklerin asli olması esas alınır. Asli nitelikler şunlardır:

- Kuğular vardır (ontolojik ilke),
- Kuğu, kuğudur (özdeşlik ilkesi),
- Kuğu, kuştur (cevher yani tür/cins bilgisi),
- Kuğular canlıdır (fasıl yani asli özellik).

Kuğulara ait varlık ve tür bilgisi ve asli özellikler (fasıl ve hâsse), zorunluluk ifade eder. Fakat beyazlık vs. gibi arazi özelliklerde tümevarım zorunluluk ifade etmez.⁸²

Tablo 4: Kavramın unsurları

⁸² Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 289vd.; Fârâbî, *Makûlât*, 89-90.; Burhân, 28, 72.

Yani kuğu (tür) = varlık + kuğuluk (fasıl) + canlılık (cins) + hâsse+araz (diğer özellikler)’dir.⁸³ Buradan ayrıca tanımın bireylere göre değil de özelliğe göre yapıldığını anlıyoruz.⁸⁴

Fakat burada tümevarımın, tümellik ve zorunluluğu elde etmede tek başına yeterli olmadığına tekraren vurgu yapmak gerekiyor. Zira metinlere bakıldığında tümevarım bilgisini değerli yapan iki şeyden bahsedilmektedir: Aklın soyutlama ve suretleri doğrudan çekip alma yetisi olan sezgi ve ayrıca tarih. Tarih de tecrübenin bir türüdür ve bize tümelin daha önce de öyle olduğunu gösterir. Daha önce öyle olması ve bugün de bunu böyle algılamamız, gelecekte de böyle olacağına işaret etmektedir. Geçmişte ve bugün aynı şekilde olması ve gelecekte de aynı olacağına dair kabul; zorunluluğa işaret etmektedir.

Sezgi ise nesnelere ait bilgileri duyular aracılığıyla doğrudan ve düşünmeye gerek kalmaksızın alır. Sezgi, doğrudan ve ilk olduğu için araya hata ya da hataya sebep olacak başka engeller giremez. Bu durum da tümevarımla elde edilen bilginin zorunlu olduğunu ve aksinin gerçekleşmesinin söz konusu olamayacağını destekler.

⁸³ Parça ve bütün ilişkisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Heisenberg, *Parça ve Bütün*.

⁸⁴ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 381vd.

Tablo 5: Kavramların elde edilişî

1

Kabule dayalı kavramlar (evvelî).

- Varlık.
- Zorunluluk

2

Sezgiye dayalı kavramlar (bedihî).

- Canlılık.
- Hareket.

3

Tümevarımla elde edilen kavramlar (kesbî).

- İnsan.
- At.

3. “Tüm”ün yani tümel öncüllerin elde edilişî

Burhanın zorunluluk ifade etmesinin temel şartlarından birisi, tümel öncüle dayanması ve tümevarım yoluyla elde edilmesidir. Peki buradaki “tüm” nedir? Ve nasıl elde edilir?

Kavramlar söz konusu olduğunda tümellik (küllîlik) söz konusu iken kıyasta ve özellikle burhanda, küllî önermenin öncül olarak alınması söz konusudur. Ki temel küllî önermeye büyük öncül (kübrâ) diyoruz. Mantık kitaplarında kıyas bölümünde genelde meselenin teorik kısmı ele alınmıştır. Burhan bahsinde de yine burhanın öncülleri olarak mebâdî’den yani hadlerden ve bir de mukaddimât’tan (aksiyomlar) bahsedilmiştir.⁸⁵ Hadler, aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgileridir. Bu ilk bilgiler arasında ayrıca her ilme mahsus bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin fizik açısından hareketin varlığı bir ilk

⁸⁵ Bkz. İbn Sinâ, *Burhân*, 53vd.

bilgidir. Fakat hareket, diğer ilimler için bir ilk olmayabilir. Hadler, daha önce de belirttiğimiz gibi sezgi, kabul ya da tümevarımla elde edilebilir ama bunların aklın ilk ilkeleri olmalarından dolayı daha öncesinde bir kanıtlama olmadığı için burhanın hadleri, “el-usûlü’l-mevzûa (doğru olarak kabul edilmiş ya da üzerinde uzlaşmış ilk bilgiler)” olarak kabul edilmiştir.⁸⁶

Burada konumuzla asıl ilgili olan kısım, mukaddimâttır. Zira hadlere bir önceki bölümde değinmiştik. İbn Sînâ, açıkça, burhanın öncüllerinin yani mukaddimâtın, tümel, zorunlu ve olumlu olduğuna vurgu yapmaktadır.⁸⁷ Bu durumda burhanı bilimsel yapan iki önemli husus bulunmaktadır; tümel bir öncüle dayanması ve illet. İlet meselesine, zorunluluk bahsinde tekrar döneceğiz.

Tümdengelim yani kıyas yapabilmek için daha önceden bir tüm yani zorunlu/tümel bir mukaddime bulunmalıdır. Zira insan zihni, bir yerde durmalı ve bir yerden başlamalıdır. Ayrıca zihin, bilinenden bilinemeyene doğru hareket ettiği için öncesinde bir bilinene ihtiyaç duyar. Bir başka ifade ile kanıtlama ve akıl yürütme için öncesinde bir delil olmalıdır. Bu delil; öncüller ve bir de öncülleri birbirine bağlayan ilettir. Gerek bedîhî gerekse kesbî olsun, burhanın öncülleri de sonraki bilgilere göre “el-usûlü’l-mevzûa” olarak kabul edilir. Zira neticenin doğru olması için neticede ele alınan öncüllerin doğru olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu ilk öncüller, sonraki bilgilerden öncedir ve onlara dayanak olması bakımından el-usûlü’l-mevzûa’dırlar.

Burhanın, hadler haricindeki öncülleri de tıpkı kavramlar ve ilk bilgiler gibi ya kabule, ya sezgiye ya da tümevarıma

⁸⁶ Bkz. İbn Sînâ, *Burhan*, 102vd.

⁸⁷ İbn Sînâ, *Burhan*, 63vd.

dayanmaktadır. Kabule dayanan öncüllere örnek olarak, varlık bilinci verilebilir. Varlık, türün bir parçası olması hasebiyle bir kavram bilgisi olduğu gibi aynı zamanda “A, vardır” anlamını da ifade ettiğinden bir önerme bilgisidir. Varlık bilgisinin bir kabul olması, bilgilerin yanlış olması ya da bilimsel olmaması anlamında değil, kanıtlamaya ihtiyaç duymaması ya da kanıtlama imkanımızın bulunmamasıdır.⁸⁸ Örneğin varlık bilgisi, ilk bilgimizdir. Bu bilgidен daha açık bir bilgimiz olmadığına göre varlık bilgisi, kanıtlamaya ihtiyaç duymaz. Ayrıca varlık bilgisinden daha önce bir başka bilgimiz olmadığı için varlık bilgisini kanıtlama imkanımız yoktur. Aristoteles, bu yüzden, özdeşlik ilkesinin de kanıtlanamayacağını; ancak itiraz edenlerin delillerinin çürütülebileceğini ifade etmiştir.⁸⁹

Sezgi, özel olarak ele almak istediğimiz bir konu olmakla birlikte burada sezgiye insanın canlı olması ve şeylerin hareket etmesi örnek olarak verilebilir. Canlı olmak, varolduktan sonra elde edilen bir bilgidir. Her ne kadar gözleme ve tümevarıma dayansa da burada insan, doğrudan canlı ile cansız ve hareket eden şey ile hareketsiz şey arasında bir ayrım yapar. Canlılık ve hareket bilgisi, ilk ilkelerden sonra olmakla birlikte akıl yürütme ile elde edilen bilgilerden öncedir. Bu yüzden nesnelere gözlemlerken elde ettiğimiz ve tümevarıma dayanmayan bilgilerimizi sezgi olarak kabul edebiliriz. Burada kafa karışıklığına mahal vermemek adına, canlılık ve hareketin bir şeyin mahiyetine dahil olması açısından kavram bilgisi; fakat aynı zamanda da hüküm içermesi bakımından bir önerme bilgisi olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Zira bazı kavram bilgileri aynı zamanda önerme olduğu gibi bazı önermeler de aynı zamanda tanım bilgisi içerebilmektedir.

⁸⁸ Bkz. İbn Sînâ, *Burhan*, 130vd.

⁸⁹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 224vd.; 522vd.

İlk bilgiler ve sezgi haricindeki tüm önerme bilgilerimiz yani kıyasın bütün diğer tümel öncülleri, tümevarımla elde edilmiştir. Tümevarım (istikrâ), gözlem sonucunda aklın genelleme yapmasıdır. Kavram bilgisinde tümevarımın zorunluluk ifade etmesi için şart, asli özelliklerin bilinmesi iken önerme bilgisinde tümevarım başka bir anlamı ifade etmektedir. Şöyle ki tümevarım, klasik mantık kitaplarında tam ve nâkıs olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tam tümevarım, tüm bireylerin, tüm zamanlarda ve tüm şartlarda deneyimlenmesidir ki bu gerçekten çok zor görünüyor.⁹⁰ Örneğin insanın ölüm olması, deneyim ve tarihten gelen birikimle bilinen bir husustur. Aslında burada tümevarım, tek başına yeterli değildir. Zira burada tümevarımı değerli yapan şey, tüm bireylerin ve şartların gözlemlenmesi değil aksine dair bir bilginin varolmayışıdır.

İnsanın ölümlü olması bilgisi, insana sonradan arız olan bir durum olması bakımından arazi bir durumdur ve tüm bireylerin tüm zaman ve tüm şartlarda gözlemlenmesine; ayrıca aksi bir bilgi bulunmamasına dayanmaktadır. Fakat asli özellikler için böyle bir şart aranmaz. Zira daha önce ifade edildiği gibi, örneğin insanın canlı olması meselesinde, canlılık türün bir parçasıdır ve bu yüzden asli bir özelliktir. Bu durumda canlılığın bilinmesinde tüm bireylerin gözlemlenmesine hacet yoktur. Ama yine de kabuller, sezgi ve tarihten gelen destekleyici bilgiler, buradaki nâkıs istikranın “külli” olarak kabul edilmesini desteklemektedir. Şöyle ki biz “a1” bireyinin canlı olduğunu, devamla “a2” ... “a1.000” bireyinin de aynı şekilde canlı olduğunu gözlemleriz. Buradan hareketle “aN” bireyinin de canlı olduğuna hükmederiz. Burada yaşantılarımız ve daha önceki bilgilerimiz (tarihi tecrübe) de aksi bir durumun olmadığı ve geçmişte de böyle olduğu

⁹⁰ Bkz. İbn Sînâ, *Burbân*, 40vd.

bilgimizi destekler. Diğer taraftan tüm bireyleri gözlemeleme imkanımız olmasa da sezgimiz de insanın asli bir özelliği olarak canlılığın bulunmasını mecbur kılar.

Özetle ifade etmek gerekirse bilimlerin temel ilkelerinin ve temel öncüllerinin üzerine inşa edildiği tümdengelim öncülü olan tümeller; sezgi ve kabullere dayandığı gibi bazen tümevarımla da elde edilebilir.⁹¹ Burada tümevarımı değerli yapan iki temel özellik; ya aksinin bilinmemesi ve tüm şartların gözlemlenmesi veya tümevarımın asli özelliklerde yapılmasıdır. Tümdengelim sadece temel ilkelere geçerli olmayıp ayrıca sonraki kesbî bilgilerin elde edilmesinde de önemli bir araçtır ve zorunlu bilgi ifade etmektedir.

⁹¹ Bkz. Fârâbî, *Burhân*, 23. Ayrıca krş. Aristoteles, *Analitika es-Sâniye*, 425vd.

Tablo 6: Elde edilmesine göre tümel öncüller

1

Evvelî olan tümel öncüller.

- İnsan, vardır ve insandır..
- İnsan, bir cevherdir ve her cevherin özellikleri vardır.
- $2+2=4$ 'tür.
- Büyük olan, küçük olandan daha büyüktür.
- Nesne ile özne arasındaki ilişki yani bilgi mümkündür.
- Doğru bilgi, tümel ve zorunlu olmalıdır.
- Tümevarım kesin bilgi kaynağıdır.
- Her olayın bir nedeni vardır.
- Duyular bilgi kaynağıdır.

2

Bedîhî olan tümel öncüller (sezgiler)

- İnsan canlıdır ve canlı olduğu için aynı zamanda hareket eder.
- Ayın kendi ışığı yoktur ve bu yüzden ışığını bir başka şeyden alır; bu da Güneş'tir.

3

Tam tümevarımla elde edilen tümel öncüller.

- Canlı olan her şey aynı zamanda ölümlüdür.
- Duyular tekil bilgi verirler.
- İnsanlar, kadınlar ve erkekler olmak üzere iki cinse ayrılır.
- Su yüz derecede kaynar.

4. Tümel öncüllerden çıkarımla elde edilen tümel öncüller

Tümdengelimle temel olan öncüllerin; kabule veya sezgiye dayalı olduğunu yahut tümevarımla elde edildiğini biliyoruz. Fakat sayılan bu öncüller haricinde çıkarımla elde edilen başka tümel öncüller de bulunmaktadır. Buradaki öncüller, daha önce varolan bir tümel öncülden elde edilen ve başka bir tümdengelimle öncül olabilecek olan önermelerdir. Bunları iki şekilde elde ediyoruz: Önermeler arası ilişki ve tümdengelim.

Önermeler arası ilişki denilince; önermelerin döndürülmesi ve önermelerin karşı olumlarını anlıyoruz.

Önermelerin döndürülmesinde sadece tümel olumsuz önerme, tümel olarak döndürülebileceği için burada sadece tümel olumsuz önermenin döndürülmesi ile elde edilen önerme, zorunlu ve tümel olarak kabul edilebilir. Fakat bu da olumsuz olduğu için burhanda ikinci derecede değerlidir. Tümel olumlu önerme, genel olarak, tikel olumlu olarak döndürülür. Tikel olumlu önerme ise bazen tümel bazen de tikel olarak döndürülebilir. Ama buradaki durumlar bazen olduğu için tikel olumlu önermeleri zorunlu tümel öncüller içinde kabul edemeyiz. Tikel olumsuz önermelerin ise döndürülmesinde kesin bir sonuç yoktur.

Tablo 7: Önermelerin döndürülmesi ile elde edilen zorunlu tümel öncüller

Tümel olumsuz önerme, tümel olumsuz olarak döner	Hiçbir insan, taş değildir, Hiçbir taş, insan değildir.
Tümel olumlu önerme, tikel olumlu olarak döner	Bütün insanlar, canlıdır, Bazı canlılar, insandır
Tikel olumlu önerme, tümel veya tikel olumlu olarak döndürülebilir.	Bazı canlılar, insandır, Bütün insanlar, canlıdır Bazı elmalar, kırmızıdır, Bazı kırmızılar, elmadır
Tikel olumsuz önerme döndürülemez.	Bazı insanlar, doktor değildir, Bütün insanlar, canlıdır Bazı elmalar, kırmızıdır, Bazı kırmızılar, elmadır

Önermeler arası ilişkiye gelince: Tezat (karşıtlı) ilişkisinde iki önerme aynı anda yanlış olabileceği ancak ikisi de aynı anda doğru olamayacağı için; önermelerden birinin doğru olması durumundan diğerinin yanlış olduğuna hükmedebiliriz. Ama önermelerden birisi yanlış olduğunda diğeri yanlış ya da doğru olabileceği için bu ikinci türden önerme, zorunlu tümel öncül olarak kabul edilemez.

Alt karşıtlarda (tahte't-tezât) ise tikellik söz konusu olduğu için konumuzun dışında kalıyor.

Tenakuza (çelişki) gelince; tümel önermelerin çelişği tikel olacağı için tümel önermelerden tümel çelişikler elde edemeyiz. Fakat tikel önermelerden tümel çelişikler elde edebiliyoruz. Bu durumda tikel olumlu önermenin çelişği, tümel olumsuz; tikel olumsuz önermenin çelişği ise tümel olumlu olarak

zorunlu olacaktır. Şöyle ki çelişiklerden ilki doğru olursa diğeri zorunlu yanlış; ilki yanlış olduğunda ise diğeri zorunlu olarak doğru olacaktır. Şu halde tikel olumsuz önermelerin çelişliğini kullanarak tümel olumlu bir öncül elde edebiliriz. Tikel olumsuzdan elde edeceğimiz tümel olumsuz önerme ise tümel de olsa yine olumsuz olduğu için burhanda, tümel olumsuzdan sonra ikinci sırada gelen bir doğruluk derecesine sahiptir.⁹²

Tedahülde, tümelden tikele giderken tümdengelim; tikel-den tümele giderken ise tümevarım kuralları geçerlidir ve bu husus daha önceden izah edilmiş idi.

Tablo 8: Önermeler arası ilişkilerde çıkarımla elde edilen öncüllerin durumu

Tümel olumlu ile tümel olumsuz önermelerin ikisi de aynı anda yanlış olabilir:

- Bütün insanlar doktordur.
- Hiçbir insan doktor değildir.

(en az 1 insan doktor ise her iki önermede yanlış olur.)

Tümel olumlu ile tümel olumsuz önermelerin doğru ise diğeri kesin yanlıştır:

- Hiçbir insan, taş değildir (doğru).
- Bütün insanlar taştır (yanlış).

Tikel olumlu ve tikel olumsuz önermelerin ikisi de aynı anda doğru olabilir. Ama ikisi de aynı anda yanlış olamaz. Ama sonuçlar, tikel olduğu için zorunlu öncül kabul edilemez.

- Bazı insanlar doktordur.
- Bazı insanlar doktor değildir.

(1 insan doktor ise her iki önerme de doğru olur.)

⁹² Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 127vd.; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 177vd.; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 113vd.; Yazoğlu ve İmamoğlu, *Mantık*, 78vd.

Tümel, önermeler doğru ise tikel önermeler doğru; yanlış ise tikeller de yanlıştır (tümdengelim).

Ama tikellerin doğru olmasında genelleme yapılamaz. Fakat tikellerin yanlışlığı genellenebilir.

- Bazı insanlar taştır (yanlış ise),
- Bütün insanlar taştır (önermesi de yanlış olur).

Zira bazı insanların taş olması en az 1 insanın taş olmasını zorunlu kılar. Bu önerme yanlışlandığı zaman en az 1 insanın taş olması imkanı da ortadan kalkacağından 0 insan, taştır olur. Bu durumda sonuç;

- Hiçbir insan taş değildir (olacaktır)

Tikel olumsuz doğru ise çelişigi olan tümel olumlu zorunlu olarak yanlıştır; yanlış ise çelişigi zorunlu olarak doğrudur:

Tikel olumlu önerme doğru ise çelişigi olan tümel olumsuz önerme zorunlu olarak yanlış; yanlış ise çelişigi doğrudur:

- Bazı insanlar taştır (yanlış)
- Hiçbir insan taş değildir (doğru).
- Bazı insanlar taş değildir (doğru).
- Bütün insanlar taştır (yanlış).

Tümdengelim ile elde edilen tümel zorunlu öncüle gelince; burada sadece iki tümel ve aynı zamanda olumlu olan öncüllerden tam illet ile elde edilen sonuç, tümel ve zorunlu olabilir. Öncüllerden birisi tikel olduğunda sonuç zaten tikel olacağı için buradan elde edilen sonuç zorunlu olamaz. Öncüllerden birinin olumsuz olması durumunda ise sonuç olumsuz olacağı için yine burhanda ikinci derece değerli bir sonuç elde etmiş oluruz.

Tablo 9: Tümevarımla elde edilen öncüllerin durumu

Üçüncü Bölüm

“ZORUNLULUK”

“ZORUNLULUK”

Aristoteles’e göre bilginin temel iki şartının olduğunu tekrar tekrar ifade ediyoruz: Tümel olmak⁹³ ve zorunlu olmak.⁹⁴ Bir başka ifade ile Aristoteles’e göre dağınık şeyler, rastlantılar, dış dünyadaki bireyler ve bu bireylerin isimleri bilimsel bilgi değildir. Bunlara bir takım kanaatler veya veri denilebilir.

İbn Sînâ’ya göre de burhan yani bilimsel bilgi; tümel, zorunlu ve olumlu olandır. Bu yüzden burhanın öncülleri de tümel, zorunlu ve olumlu olmalıdır.⁹⁵ Olumluluk, tümelliğin tamamlayıcı şartı olup tümel yargının bütün bireyler için geçerli olmasını ifade etmektedir. Her ne kadar olumsuzlama (zihinde nefy, dilde selp) da bir yüklem (haml) olsa da gerçek anlamda yüklem, olumlamadır (zihinde ispat, dilde icap). Yine olumsuzlama da yargının tüm bireylerde bulunmadığını gösterse de yargının nerede geçerli olduğunu ortaya koymaması bakımından tümel olumlamaya göre ikinci derece değerlidir.

Zorunlu; “her durum ve şartta her zaman aynı olan ve

⁹³ Aristoteles, *Metafizik*, 76-77.

⁹⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 77.

⁹⁵ İbn Sînâ, *Burhan*, 63vd.

hiçbir şart ve durumda değişmesi mümkün olmayan şeydir.”⁹⁶ Buna göre kavramlar için tümel olmakla zorunlu olmak aynı şeydir diyebiliriz. Zira kavram, zaten tümel olandır yani tüm bireyler için geçerlidir. Kavramların gerçek anlamda zati özelliklere dayanması gerekmektedir. Bu durumda kavram, zaten niteliklerden elde edildiği için kavramların zorunlu olmasında ayrıca bir şart aranmamaktadır.

Yargılar ise kavramlara dayansa da tümel veya tikel olabilirler. Ayrıca önermenin elde edilmiş şekli yani içeriği, önermenin değerini belirler. Önceki bölümde değinildiği üzere yargı; evvelî, bedihî veya tam tümevarımla elde edilmiş ise zorunludur. Ayrıca tarihi tecrübe (haber/tevatür) de yine zorunlu bilgi ifade eder. Fakat bunun dışındaki evrensel (meşhûrât) veya yerel (makbûlât) doğrular ile tecrübe haline gelmemiş bilimsel teoriler ve hipotezler (müsellemât); zorunluluk ifade etmemektedir. Fakat bu bilgilerden bazıları diğerlerine göre daha fazla doğrudur yani zorunlu doğrulara daha yakındır ki bunlar da bilimlerde kullanılırlar. Yine teori ve hipotezler, bilimsel olmasalar da bilimin başlangıcı açısından önemli ve gereklidirler.

Kıyas, her ne kadar yargı (tasdik) içinde ele alınsa da yargılardan elde edildiği ve bütün mantığın asıl amacı olduğu için müstakil olarak ele alınan bir konudur. Kıyasın zorunlu olmasında temel iki şart aranır: Zorunlu önermelerin öncül olarak kullanılması ve illet.

⁹⁶ Fârâbî, *Burhân*, 21. Bkz. Aristoteles, *Analitika es-Sâniye*, 450vd.

Tablo 10: Zorunluluğun şartları

Kavramlarda:

- Zâtî özelliklere dayanması.
- Zorumlu bilgi kaynakları ile elde edilmesi.

Önermelerde:

- Zorunlu bilgi kaynakları ile elde edilmesi.
- Temel olması.
- Olumlu olması.

Kıyasta:

- Zorunlu bilgi kaynakları ile elde edilmesi.
- Tümel olması.
- Olumlu olması.
- İlet.

1. İlet ve neden

Aristoteles'e göre bir şeyi gerçek anlamda bilmek, aynı zamanda nedenlerini de bilmektir. Bu yüzden nedensellik bilgisi, tanımın tamamlayıcı olması bakımından aklın ilk ilkelere dahildir.⁹⁷ Genel olarak dört tür nedenden bahsedilmiştir: Maddî, sûtî, fâil ve gaye neden.⁹⁸ Madde ve suret, türü oluşturmaları bakımından kavram bilgisine dahildir ve tanımını verirler. Kavramdaki zorunluluğu fasıl ve tabiat ile ifade edebiliriz. Yani bir başka ifade ile aynı türün tüm bireyleri aynıdır ve tüm zamanlarda aynı kalacaktır. Bu durum, tanımın asli özelliklere dayanması gerektiği ile ifade edilmiştir.

Tanımdaki bu zorunluluk, özdeşlik ilkesi içinde ele alınır.

⁹⁷ Aristoteles, *Metafizik*, 306vd. Ayrıca bkz. Fârâbî, *Burhân*, 25vd.

⁹⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 86vd.

Özdeşlik, “A, A’dir” şeklinde ifade edilir ve bu tür tanımlar aynı zamanda birer totolojik önerme olmaları bakımından zorunludur.

Fail ve gaye neden, genel olarak yargının bir konusu iken özel olarak kıyasın ilkelerindedir. Fail ve gaye neden, bir şeye dışardan dahil olan şartlardandır ve bu yüzden bu tür nedenlerin zorunluluk ifade edebilmesi için başka şartlar aranır. Şöyle ki tümevarım, kavramların ve tümel öncüllerin elde edilmesinde yeterlidir. Kavramlarda tümevarımın zorunluluk ifade etmesi için asli özelliklerde olması yeterli iken önermelerde zorunluluk, önermelerin zorunlu bilgi yöntemleri ile elde edilmesine bağlıdır.

Kıyasa geçişte ise zorunluluk için, zorunlu bilgi kaynakları ile elde edilen öncüllerin ortaya konulması yeterli değildir. Bu öncüllerden zorunlu sonuç veren bir kıyasın yani burhanın elde edilebilmesi için öncüllerin tümel ve olumlu olması yanında öncülleri birbirine bağlayan bir illetin bulunması gerekmektedir. Tümdengelim, işte tam olarak bu sürecin adıdır.

Bu noktada karşımıza “illet” kavramı çıkıyor. Peki illet tam olarak nedir? İlet, dört nedenden hangilerine karşılık gelmektedir? Ve son olarak dört neden haricinde illet var mıdır?

Klasik mantık, formel (sûrî) olması nedeniyle metinlerde illet kavramı ile “orta terim” eş anlamlı kullanılmıştır diyebiliriz. Orta terim, kıyasın öncüllerinde tekrar eden terim olarak tarif edilir. Aynı zamanda buradaki orta terim, kıyasın sonuç vermesinin nedeni olması bakımından “illet”tir. Fakat orta terimin varlığı, kıyasın özellikle içerik olarak doğru olması için yeterli değildir. Hatta orta terim, mugalatada da

bulunur. Bir başka ifade ile orta terim, kıyasın şekli doğruluğu için de yeterli değildir.⁹⁹

Önermelerin kipleri bahsinde zorunluluk konusu daha geniş olarak ele alınmıştır. Kipler (müveccihât) konusu incelendiğinde önermelerin doğruluğunun iç şartları yanında dış şartları da bulunduğu görülecektir. Örneğin insanın canlı olmasının zorunlu olması, bir iç şarttır. Zira insan, tür olarak insandır ve insan aynı zamanda canlı olduğu için canlılık ve insan olmak, insan türünün zati yüklemidirler. Bu yüzden “insan, canlıdır” önermesinin zorunlu olması için maddi ve suri nedenler yani iç şartlar yeterlidir. Bu tür zorunluluğa mutlak zorunluluk (zarûra mutlaka) diyoruz.

Fakat “insan okuma yazma bilir” önermesinin doğru olması, özne ve yüklemi mahiyeti dışında bir takım başka şartlara bağlıdır. Zira okuma yazma bilmek, insan olmanın asli şartlarından değildir. İnsan her zaman ve durumda canlı iken aksine sadece okuma yazma öğrendiği ve bunu unutmadığı zamanlarda okuma yazma bilme zorunludur. Bu tür önermelere ise şartlı zorunlu önermeler (zarûra meşrûta (şartlar belli ise) veya zarûra örfiyye (şartlar belli değilse)) denilir.

Önermelerin zorunluluk ifade etmesinin bir başka dayanağı, zaman şartıdır (zarûra vaktiyye (zaman tayin edilmişse) veya zarûra münteşira (zaman belirsiz ise)). Örneğin “Ahmet, şu anda Ankara’dadır” önermesi iç şarta veya dışardan şartlara bağlı değil zamana bağlı olan ve geçici zorunluluk ifade eden önermelerdir.

Meşrûta ve vaktiyye önermelerde zorunluluk, iç nedenlere değil harici nedenlere bağlıdır. Fakat buraya kadar ki şartlar hala şekilseldir. Son olarak bir de sebep adını verdiğimiz olayların hariçte gerçekleşmesi esnasında ortaya çıkan şartlar

⁹⁹ Bkz. İbn Sinâ, *Burbân*, 156vd.

vardır. Örneğin “ateş, yakar” önermesi zati özelliklere dayalı mutlak zorunlu bir önerme olarak kabul edilebilir. Fakat “ateş, söndürülmediği sürece yakar” önermesi şartlı zorunlu bir önermedir. Örneklerin aynı olması kafa karışıklığına mahal verebilir. Örneklerin, klasik mantıkta çok dikkate alınmaması ve bu yüzden de klasik mantığın formel olarak kalmasının bir nedeni de örneğin yanıltıcı olabileceğidir. Fakat burada meselenin ifadesini netleştirmek bağlamında örneklerden istifade etmemiz gerekiyor.

“Ateş, temas esnasında, başka bir engel yoksa kağıdı yakar” önermesi ise dış zorunluluk ifade eden bir önermedir. Ki mantık, bu noktadan sonraki durumlarla yani dış şartlarla ve dış doğrulukla ilgilenmemektedir.¹⁰⁰

Özetle ifade etmek gerekirse nedensellik iç (zihni) ve dış dünyada (hâricî) olmak üzere iki türdür. İç nedensellik de kendi içinde zâtî ve arazî olmak üzere ikiye ayrılır. Şu halde zorunluluğu da iç (zihni) zorunluluk (vücûp) ve dış (hâricî) zorunluluk (zaruret) olmak üzere iki türlü ele alabiliriz.¹⁰¹

Kıyas bahsine dönersek bu durumda orta terimi şekil ve içerik olarak iki bakımdan ele alabiliriz. Şekli olana illet, içerik bakımından olana ise sebep diyebiliriz. Kıyasta da önermede olduğu gibi sonuca götüren sebep, zâtî veya arazî olabilir. Mantık her ne kadar dış nedenlerle ilgilenmese de dış nedenlerin de iç nedenler gibi, zâtî veya arazî olabileceği veya tüm bireylerde gözlemlenip gözlemlenmediği gibi hususları beyan edebilir. Ki aslında şeklen ifade edilen buraya kadar ki tüm durumlar; teorik ve pratik tüm bilimler için uygulanmak üzere konulmuştur. Bir başka ifade ile teorik

¹⁰⁰ İlet ve orta terim türleri için bkz. İbn Sînâ, *Burhân*, 18vd.

¹⁰¹ Bkz. İbn Sînâ, *Burhân*, 33vd.; 97vd.

bilimlerde zihni nedenler yeterli iken pratik bilimlerde ilave olarak dış nedenlerin de bulunması talep edilir.

2. Zihni ve harici zorunluluk

Önermelerin içeriği ve dış doğruluk, her ne kadar mantığın konusu olmasa da burhan ve mugalatayı ayırmak için gereklidir. Şöyle ki gerek burhan gerekse mugalata, zorunlu ve tümel öncüllere dayanırlar. Hatta şekli olarak mugalatada da orta terim bulunur. Mugalatanın bazı türleri, şekli olarak doğrudur ve bu yüzden de burhana benzer (müşebbihât).¹⁰² İşte bu noktada orta terimin doğruluğu, öncüllerin birbirine bağlanması ve illetin öncüller ile sonuçta bulunma şekli ele alınır.

Örnek vermek gerekirse:

- “Bütün insanlar, canlıdır” ve
- “Bütün atlar, canlıdır” önermelerinde orta terim “canlı” olup şekli olarak bu öncüllerden “İnsan, attır” sonucu çıkacaktır.

Yine bir başka örnek olarak:

- “İçki, üzüm suyundan yapılmıştır” ve
- “Şerbet ve sirke, üzüm suyundan yapılmıştır” öncüllerinden sonuç olarak içkinin de bir tür içecek olduğu sonucu çıkarılabilir.

İlk örnekte insan ve atın mahiyeti yani maddi ve formel nedenleri, insanın at olmasını imkansız kılacaktır. İkinci örnekte ise şekli şart eksiktir. Zira içkiyi içki yapan asıl neden “sarhoşluk vermesi” olup içkinin maddi ve formel nedenlerini bilmek, “içki haramdır” veya “içki helaldir” gibi yargılara ulaşmak için yeterli değildir. Mantıkçı burada her ne kadar

¹⁰² Bkz. İbn Sinâ, *Safsata*, 2vd.

dış şartları ve dış doğruluğu bilmek zorunda olmasa da insan zihninin hatadan korunması için dış zorunluluğun ve içerik doğruluğunun da dikkate alınması gerekmektedir. Yani bir başka ifade ile mantıkçı, yanlışla sebep olacak harici ve iç şartlara dair de kaideler ve örnekler ortaya koymak durumundadır. Aksi halde sadece şekli olarak burhan ve mugalatayı ayırmak, bazı durumlarda imkansız olacaktır.

Bir başka ifade ile zorunluluğun şartlarından birisi de vakıya uygunluk yani nesnelliktir. Her ne kadar bizim bilgilerimiz, itibari mahiyetler hariç, öncelikli olan varolan şeylerin bilgisi olsa da, netice itibariyle özellikle yargılarda doğruluk ve zorunluluk, bilginin dış gerçekliğe uygun olması ile teyit edilmektedir.¹⁰³

¹⁰³ Bkz. Altunya, *İbn Hazm'a Göre Anlamın Nesnelleştirilmesinde Mantığın Rolü*, 129vd.

Tablo 11: Orta terim ve illet

ZİHNÎ:

Zâtî (maddî ve sûrî sebep, mutlak zorunluluk):

- İnsan, insan olduğu için insandır.
- İnsan, insan olduğu için zorunlu olarak canlıdır.
- İnsan, canlı olduğu için zorunlu olarak canlıdır.

- Ateş, yakıcıdır.
- İçki sarhoş eder.

Arazî (illet ve gaye nedenler):

- İnsan, öğrendiği ve onutmadığı sürece okuma yazma bilir.
- Ateş, temas esnasında kağıdı yakar.

HARİCÎ:

- Ateş arada engel yoksa temas esnasında kağıdı yakar.
- İçki, içen kişiyi, başka bir engel yoksa sarhoş eder.
- Ahmet, Ankara'ya gittiği ve ayrılmadığı sürece Ankara'da idi.

3. Kabul

“Kabul”, ta ilk ilkelerin elde edilişinde karşımıza çıkmış bir kavram olup bazı önermelerin gayri kesbî olması meselesinde tekrar karşımıza çıkmaktadır. Dahası buradaki kabul-leri, zorunlu bilgi kaynağı olarak kabul ediyoruz. “Kabul”, inanç ve bilgi tartışmalarında da gündeme gelmektedir.

Peki sezgi ve tümevarım haricinde; hatta bazen tündengelim de ötesinde bir bilgi elde etme yöntemi olan kabul nedir?

Kabulü, üç farklı anlamda ele alabiliriz. İlki Aristoteles'in hipotez adını verdiği ve Arapça'da vaz (ispat kavramı hipotez kavramına karşılık olarak kullanılabilir) olarak ifade edilen anlamdır.¹⁰⁴ Buradaki kabul, zorunludur zira zihnin, bir yerde durması ve daha ötesine gidememesine dayanır. Şöyle ki insan zihni, bir şeyi ya apaçık olarak doğrudan bilir veya önceki bir şeye benzeterek ya da önceki bir bilgi ile delillendirerek bilir. Daha çok yapılan şey ikinci türdeki dolaylı bilgilerimiz ve çıkarımlarımızdır. Aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgilerinde zihin, daha önceye gidemediği için bir yerde durur ve bu durduğu şeyi zorunlu doğru olarak kabul eder. Bunun daha öncesinde bir bilgi olmadığı için de bunları kanıtlayamaz. Örneğin matematikteki "1" sayısını ele alalım. "1", ispat edilebilen bir şey değildir. Dahası burada ispatın temel anlamının "ortaya koymak" olduğunu da hatırlatmak gerekiyor. Yani ispat kavramı, ilk olarak, delillendirme ve akıl yürütme anlamında olmayıp varlığını ve doğruluğunu ortaya koymak veya var ve doğru olarak kabul etmek anlamlarındadır. Bu yüzden "1", ispata dayanmaz; kabule dayanır. Fakat buradaki kabul, bir zorunluluktan meydana gelir. Bu yüzden de keyfi değildir. Varsayım veya kabul de olsa, buradaki bilgi zorunlu doğru olarak kabul edilir. Varlık bilinci, doğruluğun imkanı ve Tanrı fikri de bu tür kabule örnek verilebilir.

Kabulün bir başka anlamı ise delillendirmenin mümkün olmadığı durumlarda geçerli olan kabuldür. Buradaki kabul-ler, ya delillendirmeye değil de uzlaşmaya dayanan ancak ilk zorunlu bilgilerden de olmayan evrensel ve yerel doğrular olmak şeklindeki kabullerdir yahut da bilimsellik seviyesine ulaşmamış teori ve hipotezlerden ibarettir. Örneğin hırsızlığın kötü olması, akli ya da bilimsel olarak ispatlanmış bir bilgi değildir. Zira tabiatı gözlemediğimizde birçok canlının

¹⁰⁴ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 292.

başka canlıların yiyeceklerini zorla veya gizlice aldığına şahit oluruz. İnsan için bunun kötü kabul edilmesi, bir uzlaşma gereğidir. Veya tarihi tecrübe, bizi bu kabule zorlamaktadır. Tabi ki burada bir takım akli çıkarımlar veya tümevarımlar yapılabilir ama bunlar yüzde yüzlük yani zorunluluk ifade etmez. Bu tür kabule dayalı bilgiler, genel olarak veya kuvvetle muhtemel doğrulardır.

Teoriler ise bilimsellik seviyesine ulaşmamış ancak bilimlerde yanlışlanıncaya kadar doğru kabul edilen bilgilerdir. Örneğin büyük patlama veya enerji korunum kanunları gibi. Hipotezler ise teorilerden daha düşük derece doğruluğa sahiptir. Şöyle ki bilimsel hipotezlerde ortaya atılan şey ya doğruluk veya yanlışlık derecesi eşit olan ya da doğruluk derecesi daha düşük olan bilgilerdir. Doğruluk derecesi daha yüksek olan bilgiler zaten teori haline gelecektir. Burada sayılan bilgiler de bir tür kabuldür ancak bu bilgiler zorunluluk değil zan ifade ederler.

Kabulün üçüncü bir anlamı ise delile dayalı veya delilden sonra olan kabuldür. Örneğin “Aristoteles, bir filozoftur” önermesini ele alalım. Bu önerme, önermeyi ve delillerini bilmeyen ve önermeyi doğru kabul etmeyen biri için bir anlam ifade etmez. Bu önermenin herhangi bir şahıs için bilgi ve kesinlik ifade etmesi, bu kimsenin delilleri ve delillerin doğruluğunu kabul etmesine bağlıdır.¹⁰⁵

Şu halde kabul ve inancı; delillendirmeden önce, delile dayalı/delilden sonra ve delilsiz kabul etme olarak üçe ayırabiliriz.

¹⁰⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Grünberg, *Epistematik Mantık Üzerine Bir Araştırma*, 78vd.

4. Ekseriyyât veya galip zan

Zorunluluk, sıkça vurgu yapılan bir husus olmakla birlikte Aristoteles'in ifadesi ile çok sayıda veya her zaman ulaşılabilecek bir durum değildir. Aristoteles; zorunluluğun yani yüzde yüz doğruluğun, her bilimde, sınırlı sayıda olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶ Şöyle ki tüm bilimlerden önce bilinmesi gereken zorunlu ilkeler ve ilk bilgiler vardır. Yine her bir bilime özel bir takım külli tanımlar ve kaideler de olabilir. Fakat bilimlerde ve özellikle teorik bilimlerde daha çok tümevarım kullanılmaktadır. Şöyle ki tüm dengelin öncülleri, hem sınırlı sayıdadır hem de bu tümelerin bir kısmı tümevarımla elde edilir. Yani bir bilimdeki tüm kaideler, tümel olmaz. Genel olarak bilimdeki bu genel kaideler, mebâdi, hadler veya usûl (asıllar) diyoruz. Gerek kelimeler ve fıkıh gibi İslami ilimlerin gerekse kuantum felsefesi gibi modern bilimin ilkeleri, çok fazla sayıda değildir. Metafizik ilkelerini saymaya kalksak; varlık, kuvve-fiil, cevher-azaraz, birlik-çokluk, zihni-harici gibi bir elin parmaklarını çok da geçmeyen ilkelere ulaşırız. Mantık için doğruluk, bilgi türleri, bilgi kaynakları gibi önceki bölümlerde saydığımız ilkeler, zorunlu ve tümel bilgilerdir. Bunun haricinde gerek mantık gerekse metafizikte kullanılan bilgiler, nazardır ve çoğunlukla da yüzde yüzlük ifade etmez. Kuantum felsefesinin temel zorunlu öncüllerini de yüz civarı sayabiliriz.¹⁰⁷

İlk ve temel ilkeler haricindeki bilgilere gelince; mantık ve metafizik zaten teorik olup yukarıda sayılan öncüller haricindeki bilgilerin yüzde yüz nihai doğru olduğunu

¹⁰⁶ Krş. Aristoteles, *Analitika es-Sâniye*, s.534. Ayrıca bkz. Râzî, *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*, I/346.

¹⁰⁷ Bkz. Ford, *101 Soruda Kuantum; Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Şeyler*.

söylemek hiç de kolay değildir. Hatta ilk ilkeler bile çoğu zaman tartışılmış ve eleştirilmiştir.¹⁰⁸ Zaten bu eleştiri ve tartışmalar olmasa idi bilimlerin ilerlemesi mümkün olmazdı. Fakat diğer taraftan bu ilkeler olmasa idi bilim yapmak ta mümkün olmazdı. Temel İslami bilimlerden birisi olan fıkıhın, temel ilkeleri ile haram-helal bahisleri haricindeki tüm bilgilerinin de zan olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹ Zira bunlar içtihadî ve nazarîdirler. Ya çıkarıma ya da tümevarıma dayanırlar.

Pratik bilimler olan beşeri ve tabiat bilimlerine gelince; burada bazı bilimlerin konusunun tekil olduğu ve bu yüzden de Aristotelesçi anlamda bilim kabul edilemeyecekleri tartışmalarına çok girmek istemiyoruz. Fakat bunun haricinde bu bilimlerde ortaya konan bilgiler tekil olmasa da zorunluluk ifade etmediğine değinmek istiyoruz. Şöyle ki zaten bilimsel bilgi haline dönüşmemiş teori ve hipotezlerin zorunlu bilgi olmadıklarını ifade etmiştik.

Bilimsel bilgilere gelince; bunlar, genel olarak doğru kabul edilen, aksi ispat edilmediği ve yanlışlanmadığı sürece geçerli kabul edilen bilgilerdir. Diğer taraftan ilk ilkelerin belirlenmesi ve deney süreçlerindeki bir takım etkiler, bu bilgilerin (bilimsel anlamda ve kısmen) taraflı olabileceğine işaret etmektedir. Şu halde günümüzde modern bilimlerde, yüzde yüz zorunlu doğru bilgi yerine daha çok çoğunlukla doğru ve aksi ispat edilmemiş bilgiler kullanılmaktadır. Örneğin, “su 100 derecede kaynar” önermesi, şeklen zorunlu olsa da içerik olarak sadece deniz seviyesinde ve NŞA’da doğru bir önermedir. Yine mesela “Aspirin baş ağrısına iyi gelir” önermesi de genel bir kabuldür. Yani burada eksik bir

¹⁰⁸ Eleştiriler için bkz. Akbay, *Sextus Empiricus ve Skeptik Akıl Kullanımı*, 62vd.

¹⁰⁹ Bkz. Gazzâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, 74vd.

tümevarım vardır. Şöyle ki Aspirin, her bir bireyde, her yaş grubunda, her şartta ve her bir hastalıkta deneylenmiş değildir. Aspirini denemek için belli ve seçilen bir grup üzerinde deney yapılmıştır. Ayrıca bu deneyler ve özellikle duyuların bizi yanıltabileceği ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır. Fakat tüm bunlara rağmen elimizdeki en iyi bilgi kaynakları ve elimizdeki en iyi imkanlar bunlardır. Bu yüzden bilimlerde, eksik tümevarım ve zan ifade eden birçok bilgi kaynağının kullanılması normaldir.¹¹⁰

¹¹⁰ Bkz. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 317vd.

Tablo 12: Zorunlu bilgi kaynakları

KAVRAMLARDA:

- Kabul.
- Sezgi.
- Tam tümevarım.

ÖNERMELERDE:

- Duyu (tekil).
- Kabul.
- Sezgi.
- Tam tümevarım (tecrübe/deney).
- Tarih (haber/tevatür).

KIYASTA:

- Tümdengelim.
- Sezgi.

Tablo 13: Zan ve galip zan

Galip zan veya ekseriyet ifade eden bilgi kaynakları

- tümevarım (tam olmayan).

Zan ifade eden bilgi kaynakları

- Meşhûrat (evrensel doğrular).
- Makbûlât (yerel doğrular).
- Müsellemât (bilimsel teoriler ve hipotezler).
- Kişisel tecrübeler ve tevatür olmayan tarihi ve-riler.

5. Zâtî ve arazî niteliklerin zorunluluk açısından önemi

Sezgi ve tümevarımın zâtî niteliklerde olması durumunda zorunluluk ifade ettiğine değinmiştik. Şöyle ki önermelerde tümevarımın zorunluluk ifade etmesi için tam tümevarımın elde edilmesi şart iken kavramlarda zâtî niteliklere dayalı tanımların zorunlu olmasında tam olmayan tümevarım da zorunlu sonuç vermektedir. Yine zâtî nedenlere (madde ve surret veya özne ve yüklem mahiyetlerine) bağlı çıkarımlarda sezgi, zorunluluk ifade etmek için tek başına yeterlidir. Fakat arazî nitelikler için böyle bir zorunluluk söz konusu değildir. Peki bunun gerekçesi nedir?

Zâtî nitelikler, maddi ve formel nedenlere dayanmakta olup türün temel unsurları yani fasıl ve cinsi içermektedir. Bu unsurlar, tanımın kurucu öğeleri olmaları bakımında diğer niteliklerden ayrılırlar. Şöyle ki insan türü için cins ve fasıl veya bir başka ifade ile maddi ve formel nedenler zorunludur. Maddi ve formel nedenlerin bulunmadığı durumlarda

tür yani tümel kavramların en temeli, olmayacaktır. Türe en temel tümel kavramlar diyoruz zira dış dünyada gerçek anlamda bireyleri bulunan kavramlar türdür. Diğer tümeler (cins, fasıl, hâsse ve araz) türü tanımlamak için kullanılır. Şu halde zâtî nitelikleri diğer niteliklerden ayıran en temel özelliği, zâtî niteliklerin bulunmadığı durumlarda türün de ortadan kalkacağıdır. Türün yani bireylerinin öz ve cevherinin sezgi tarafından doğrudan çekip alınabileceği ifade edilmiştir. Şu halde ortada bir tür varsa zorunlu olarak bu türün zâtî nitelikleri de bulunmaktadır. Bu yüzden de zâtî niteliklerin idrakinde sezgi ve tümevarım, zorunlu bilgi ifade etmektedir.¹¹¹

İkinci olarak zâtî nitelikler, sonraki niteliklere göre daha ilk ve daha doğrudandır. Bu yüzden de hem ilk bilgiler olmaları hasebiyle delillendirmeye ihtiyaç duymazlar hem de kesbî olan diğer niteliklerin aksine daha apaçıktırlar. Bu yüzden de bu tür zâtî niteliklerde zorunluluğun elde edilmesi daha kolaydır.

Üçüncü olarak zâtî niteliklerin yani bir özneye yüklem olacak temel niteliklerin sayısı çok değildir.¹¹² Bu yüzden bu niteliklerde tümevarım elde etmek, arazî niteliklere göre daha kolaydır. Çünkü arazî nitelikler sayılamayacak derecede çok sayıdadır. Bu yüzden onları kayıt altına almak imkansızdır. Sonuç olarak arazî niteliklerde tümevarımı elde etmek daha zor görünmektedir.

¹¹¹ Bkz. İbn Sînâ, *Burhân*, 72vd.

¹¹² Krş. Aristoteles, *Metafizik*, 83vd, 114vd.; 147vd.

Dördüncü Bölüm

“SEZGİ”

“SEZGİ”

Antik dönemde akıldan bahsedilirken aşağıdaki kavramlar da kullanılmıştır:

- Konuşma, beyan ve düşünme anlamında logos (nutk),
- Şüphe ve düşünme anlamında doksa (zan),
- Hissî suretleri alan yani ilk soyutlamaları yapan fantasia (hayal/vehim),
- Doğrudan çekip alma anlamında noesis (hads/sezgi).

Yine aklın hatırlama, nedensellik bağı kurma ve tümelleştirme gibi yeteneklerinden bahsedilmiştir.¹¹³ Bütün bu kavramlara göre aklın; soyutlama, genelleme, çıkarım yapma ve kaydetme gibi yetilerinin olduğunu ifade etmiştik.

Önceki bölümlere bakıldığında temel bilgi yöntemlerimizi ikiye ayırabiliriz: Doğrudan ve dolaylı bilgilerimiz. Doğrudan bilgi kaynaklarımız; duyu verilerini çekip alan sezgi ve bunları kavrama dönüştüren tümevarım ve kabuldür. Tümevarıma doğrudan dememiz, tümdengelimine göredir. Zira

¹¹³ Daha fazla bilgi için bkz. Akbay, *Platon ve Aristoteles'te Varlık, Dil ve Düşünce Bağlamında Kavramlar*, 35vd.; 173vd.

tümevarım, tümdengelimden önce olduğu için, her ne kadar duyulardan sonra da olsa aklımızın temel bilgi kaynakları olması bakımından ilktir. Çünkü kavram bilgisi ilk olarak buradaki üç bilgi kaynağı ile başlamaktadır. Yoksa sezgi ve kabule göre tümevarım, dolaylı bilgi kaynağıdır.

Gerçek anlamda dolaylı bilgi kaynağımız ise tümdengelimdir. Tabi ki bunun haricinde dış bilgi kaynaklarımız ve başka kabullerimiz de vardır ki bunlara bir önceki bölümde değinmiş idik.

1. Sezgi nedir?

Öncelikli olarak sezginin tanımı ile başlamak istiyoruz. Noesis kavramı hem akıl hem de sezgi anlamında kullanıldığı için; sezginin, aklın temel işlevlerinden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Aklın temel üç yetisi olduğunu ifade etmiştik (saklama ve hatırlama hariç): Soyutlama, genelleme ve çıkarım yapma. Genelleme ya kabul ya da tümevarımla olmaktadır. Çıkarım yapma ise ilk olarak tümevarımla başlamakta; daha sonra tümdengelim ve diğer kıyas türleri ile devam etmektedir. Şu halde sezgiye karşılık gelen ilk anlam, soyutlama olmaktadır.

Soyutlama için klasik dönemde hayal ve vehim kavramları kullanılmıştır. Vehim kavramı, yanlış bilgi türlerinden birisi olan “vehmi” kavramı ile karıştırılmamalıdır. Vehim; aklın, hissî suretleri alıp hayâlî suretlere çevirmesi ve sonrasında işlev gören bir soyutlama yetisidir. Yani temelde vehim, öncelikli olarak soyutlama daha sonra da saklama ve hatırlama (tezekkür) işlemlerini yapan bir kuvvet olarak karşımıza çıkıyor.¹¹⁴

¹¹⁴ Bkz. Durusoy, *İbn Sînâ'da Vehim Kavramı ve İslam Felsefesinin Diyalektiği*.

Sezgi, ilk olarak burada vehim kavramı ile irtibatlı görünür. Zira soyutlama, aklın, dış dünyadaki varlıklarda bulunan sureti, çekip almasıdır. Bu işlem, genelleme işleminden öncedir. Burada çekip almak ifadesi, sezgiye karşılık gelmektedir.

Fakat sezgi, sadece duyu verilerinin çekip alınması şeklindeki dış sezgi değildir. Aklın temel bir yetisi olarak sezgi, kavramların işlenmesi sürecinde de işlevini yürütmektedir. Hatta daha kavramların oluşması aşamasında sezgi, çıkarım yapmaya bir sıçrama yapmaktır. Ki burada sezginin bir başka anlamı ortaya çıkıyor: Sıçrama.¹¹⁵

Sezgi, devamlı, kavramların oluşmasında da tümevarım ve kabul haricinde bir yöntem olarak karşımıza çıkıyor. Burada doğrudan kavramlar olarak tasnif edilen bilgilerimiz, ya ilk bilgilerimiz ya da ilk bilgilerden sonra ama kesbi bilgilerden de önce olan sezgiye dayalı bilgilerdir.¹¹⁶ Şu halde sezginin üçüncü bir anlamı olarak doğrudan oluşu elde ediyoruz.

Sezgi, kıyas bahsinde de iki yerde karşımıza çıkıyor: Orta terimin elde edilmesi ve sonuca ulaşmak.¹¹⁷ Kıyas öncüllere dayanmaktadır ve her ne kadar bu öncüller, daha önce biliniyor olsa da bu öncüllerin birbirine bağlanması ya tümevarımla ya da sezgi ile olmaktadır. Zira tündengelim, öncüllerden ve hatta orta terimin elde edilmesinden sonra başlamaktadır. Burada öncülleri birbirine bağlayan orta terim, ya çıkarımla dolaylı olarak yani tümevarımla yahut doğrudan yani sezgi ile elde edilir. Burada insanın canlı oluşunun

¹¹⁵ Akkanat ve Coşar, *İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?*, 27vd.

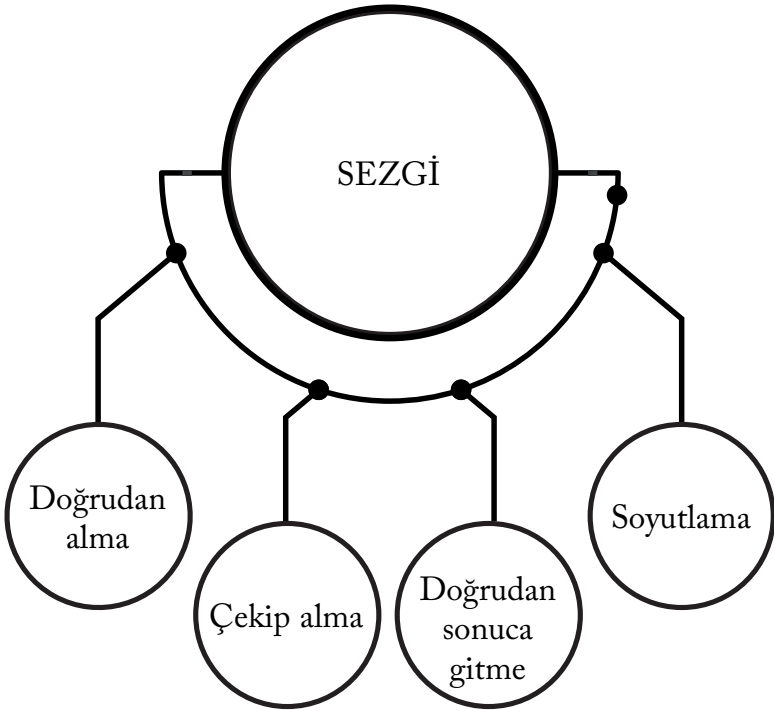
¹¹⁶ Krş. Akkanat ve Coşar, *İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?*, 41.

¹¹⁷ Bkz. Gürsoy, *İbn Sinâ Felsefesinde Sezgi ve Sezgisel Bilgi*, 155.

idraki gibi iki öncülü birbirine bağlayan illet yani orta terim de akıl tarafından doğrudan alınabilir.

Aristoteles, sezgiye, en fazla, kavramların ve ilk bilgilerin elde edişinde vurgu yaparken İslam dünyasında daha çok sezgiye önermelerin bir içeriği olması ve hatta kıyas bahsinde sonucun elde edilmesinde vurgu yapılmıştır.

Tablo 14: Sezginin anlamları

2. Sezgiye dayalı yargılar ve sezgi ile elde edilen sonuçlar

Kıyas, öncüllerin orta terimle birbirine bağlanması ve buradan yeni bir sonuç elde edilmesi işlemidir. Kıyas bahsinde ilk olarak karşımıza çıkan şey, öncüllerin birbirine bağlanması yani orta terimin elde edilmesidir. Bu işlemin ya sezgi ya da tümevarımla elde edildiği ifade edilmiş idi. Şöyle ki; “insan canlıdır” ve “Ahmet, insandır” önermelerini zihin, birlikte düşündüğünde, burada tümevarım yaparak bütün insan bireylerinin insan ve canlı olduğunu gözlemleyebilir. Neticede ise bütün bireylerin insan olduğunu ve bütün insanların da canlı olduğunu ortaya çıkarır. Sonuç olarak ise Ahmet’in de bir insan olması hasebiyle onun da canlı olduğu neticesi elde edilir. Fakat buradaki olaylar bir başka şekilde cereyan edebilir. Şöyle ki biz, Ahmet’i gördüğümüzde onun insan olduğunu doğrudan kavrarız. Burada zihin çok hızlı bir işlem yaparak kendinde bulunan insan kavramına ait niteliklerle Ahmet’i hızlıca karşılaştırır ve doğrudan sonuca gider. İşte bu sezgidir. Fakat insan zihni, burada kalmaz ve devamla hızla işlem yapmaya devam ederek Ahmet’in de bir canlı olduğu; hatta onun da ölümlü olduğu çıkarımlarını yapar. Fakat bu çıkarımları yaparken bir orta terim aramaz. Veya tek tek bireyleri gözden geçirerek bir tümevarım elde etmez.

İşte bu noktada sezgi, hem orta terimin elde edilmesinde hem de sonuca gitmede, doğrudan bir yöntem olarak karşımıza çıkar.

Peki sezgiyi vehim¹¹⁸ veya fikirden ayıran şey nedir? Aslında sezgiye dayalı bilgilerimiz de kazanılmış bilgilerdir fakat sezgi, çıkarımın olmadığı durumlarda geçerlidir. Şöyle ki tümevarımda gözlem verileri alınır, değerlendirilir, benzerlik

¹¹⁸ Vehim için bkz. İbn Sînâ, *Burbân*, 17.

ve farklılıklar kurulur ve bir genelleme yapılır. Sezgide ise durum farklıdır. Yani sezgide ön bilgileri bulunmaz. Bilakis sezgi, bir şeye ait bilginin yani kavramların ve yargıların ilk etapta, doğrudan ve aracısız elde edilmesidir.

Sezgiyi tümdengelimden ayıran şey ise orta terimin atlanmasıdır. Tümdengelimde akıl, öncüller arasındaki bağı dikkate alarak bir çıkarım ve işlem yapar. Bu yüzden tümdengelim, dolaylı bir bilgi kaynağıdır. Oysa sezgide doğrudanlık olduğu gibi öncesinde bir başka bilgi de bulunmaz.¹¹⁹

¹¹⁹ Sezgi için bkz. İbn Sinâ, *Burhân*, 200.

Tablo 15: Sezgi ile elde edilen bilgiler

1

İlk bilgiler:

- Varlık,
- Temel nitelikler.

2

Kavramlarda:

- Canlılık,
- Cevherlik.

3

Önermelerde:

- Canlı olan her şey aynı zamanda hareket eder,
- Canlı olan her şey aynı zamanda ölür.

4

Kıyasta:

- Orta terimi bulma,
- Sonucu elde etme.

Örneğin “Ahmet insandır, insan canlıdır ve ölümlüdür; o halde Ahmet de hem canlıdır hem de ölümlüdür” önermesinde asli özelliklerin idraki ve birbirine bağlanmasında tümdengelimden çok sezgi işlev görmektedir.

Burada sezginin tek başına çalışmadığını; kabul ve tümevarımla; hatta tarihi bilgi ve tecrübe ile birlikte çalıştığını vurgulamak istiyoruz ki bu sezginin bilgi kaynağı oluşunun delillerinde karşımıza çıkacaktır.

Burada son olarak burada Bergson’un da aksiyomların

temel olarak sezgi ve tümevarım olmak üzere iki temel kaynağa dayandığını ifade etmesine değinmek istiyoruz.¹²⁰

3. Sezginin kaynağı

Sezgi, aklın temel bir yetisi olması hasebiyle tüm insanlarda bulunmaktadır. Zira aklın temel işlevlerinden birinin suretleri doğrudan çekip alma yani idrak ve soyutlama olduğunu biliyoruz. Fakat mantıkçılara göre sezgi, “feraset” adını verdiğimiz bir yetiye dönüşebilir. Yani bir başka ifade ile sezgi, tecrübelerle gelişebilir. Bu görüşün dayanağı, Aristoteles’in pasif ve aktif ayrımıdır. Şöyle ki akıl, başlangıçta boş bir yeti iken zamanla bilgileri alıp işleyerek gelişir. Daha sonra kendisinde kavramlar ve nazari bilgiler de yer eder. Sonrasında akıl, bu kavramlara ve yargılara yeni kavram ve yarguları da ilave ederek daha yeni kavramlar ve yargılar elde eder. Böylece akıl, içinde bilgilerin olduğu bir havuz gibi çalışır. Aklın bilgi havuzu genişledikçe düşünme yeteneği gelişeceği gibi sezgi yeteneği de gelişir.¹²¹

İttisal teorisine istinaden sezgi, daha ilahi ve mistik bir hale dönüşmüştür ki bu durum ilk olarak kavramların elde edilmesinde ortaya çıkar. Şöyle ki Aristoteles’e göre kavramlar, nesnelere önce yoktur; nesnelere sonradır. Ve akılla elde edilip mahalli de akıldır. Buradaki süreç tamamen aklın temel işleyiş tarzına bağlıdır. Fakat bazı filozoflar, bilginin imkan ve kaynağı olarak ilahi olana da vurgu yaparak aklın, bir gayretten sonra kavramları bir yerden çekip alabileceğini savunmuşlardır. İşte bu noktada sezgi, karşımıza “keşf ve ilham” olarak çıkmaktadır.¹²²

Fârâbî tarafından ilk defa açıkça ifade edilen müstefad ve

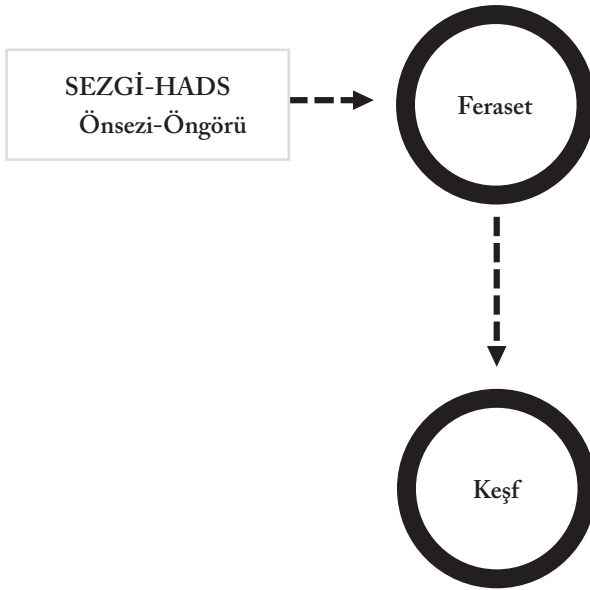
¹²⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Sunar, *Bergson’da Zekâ ve Sezgi*.

¹²¹ K z, *Sezgi’nin Bilgideki Yeri ve  nemi*, 37.

¹²² Bkz. K z, *Sezgi’nin Bilgideki Yeri ve önemi*, 25.

faal akıl mertebeleri, Fahreddîn Râzî tarafından daha ileri bir boyuta taşınmıştır. Şöyle ki Râzî’ye göre insanın ilmi gelişimi yanında manevi gelişimi de devam ettikçe bilginin gerçek mahalli olan nefis, bedenden ve maddenin sınırlayıcılığından kurtulur. Böylece sezgi yeteneği de gelişir.¹²³

Tablo 16: Sezgi ile ilgili kavramlar

4. Sezginin değeri

Sezgi, öncül veya illet olmadan çıkarım yapma yeteneği olarak tanımlandığı için değeri de tartışılmıştır. Bazı mantık kitaplarında sezgi, zorunlu bilgi olarak ele alınsa da bazılarına göre sezgi, zorunluluk ifade etmez. Buradaki tartışma bizce sezginin alanı ve kaynağı ile alakalı bir takım mülahazalardan kaynaklanmaktadır.

¹²³ Daha fazla bilgi için bkz. Râzî, *Firâse*.

Aristoteles; tam istikra olmasa da kavramlara ait zati niteliklerin bilinmesine dayalı tanımları zorunlu kabul eder. Buradaki zati nitelikler ya tümevarımlara ya da sezgiye dayanmaktadır. Şu halde sezgi, zati niteliklere dayalı tanımlarda zorunlu bilgi kaynağıdır.

Ayrıca sezgi, kavramların daha öncesinde bulunan ilk bilgiler ve ilk ilkelerde de zorunluluk ifade eder. Zira ilk bilgiler zaten ilk oldukları için tümdengelim ya da diğer kanıtlanma yöntemlerine dayanmamaktadır. Zira burada öncesinde bir bilgi veya bir delil bulunmadığı için kabul ya da sezgi söz konusudur. Akıl, bu sezgi ve kabulden yola çıkarak eksik olan tümevarımı tam tümevarım haline getirir ki tam tümevarım yani tecrübe (deney), zorunlu bilgi kaynağıdır.

Önermeler bahsinde sezginin zorunlu bilgi ifade etmesi, kesbi olmayan yargılarda söz konusudur. Zira kesbi olan yargılar, genel olarak tümevarıma dayandığı için burada tam tümevarım istenir. Ancak kesbi olmayan yargılar, ya kabule ya da sezgiye dayanacağı için buradaki sezgi, zorunluluk ifade etmektedir.

Orta terimin elde edilmesinde de tümevarımın mümkün olmadığı durumlarda sezgi, zorunluluk ifade etmektedir ki buna önceki başlıkta değinmiştik.

Kesbi önermelerde ise sezgi, tek başına yeterli bir delil olamaz. Ancak tümevarım ve tarihi tecrübelerle desteklenen sezgi bilgileri, zorunluluk ifade etmektedir.¹²⁴

Kıyasta sonucun elde edilmesinde sezgi, iki noktada zorunlu bilgi kaynağı olarak karşımıza çıkar. Daha önce nedenlerin ya zâtî ya da arazî nedenler olduğunu ifade etmiştik. Madde ve suret, zâtî nedenler iken fail ve gaye nedenler arazî

¹²⁴ Bkz. Râzî, *Firâse*, 43vd.

nedenlerdir. Şu halde sezgi, kavramlarda, zâtî niteliklerin bilinmesinde zorunlu bilgi kaynağı olduğu için bu türden zâtî niteliklere bağlı çıkarımlarda zorunluluk ifade eder. Örneğin “ateşin, ateş olduğu için yanıcı bir şeyle bir araya gelmesi durumunda yakması”na dair bir çıkarım; sezgi ile elde edilebilir ve bu tür bir çıkarım zorunlu bir bilgi ifade eder.

Fakat arazî nedenlere dayalı bir çıkarımda sezgi, tek başına zorunlu bir bilgi yöntemi olamaz. Örneğin yüzünde sararma olan birini gören tecrübeli biri, bu kişinin hasta olduğuna hükmedebilir. Ama bu ancak bir zandır. Devamında deney ve gözlem yaparak buna dair bir delil bulunursa; ancak böyle bir durumda bu bilgi zorunlu bir bilgi olabilir. Zira yüzün sararması bazen arızı bir durum olarak ortaya çıkabileceği gibi bazen açlık ya da korku veya şaşkınlıktan dolayı de meydana gelebilir.

Özetle ifade etmek gerekirse sezgi; ilk ilkelere, asli özelliklerle yapılan tanımlarda, kesbi olmayan önermelerde ve orta terimin elde edilmesinde zorunlu bilgi kaynağıdır. Fakat kesbî önermeler ile asli nedenlere dayanmayan çıkarımlarda sezgi, ancak tümevarım, tümdengelim veya haber gibi diğer bilgi kaynakları ile zorunluluk ifade edebilmektedir.¹²⁵

¹²⁵ Bkz. Râzî, *Firâse*, 43vd.

Tablo 17: Sezginin zorunluluk ifade ettiği yerler

- 1** İlk ilkeler.
- 2** Kesbî olmayan kavramlar.
- 3** Orta terimin çekip alınması.
- 4** Zâtî niteliklere dayalı çıkarımlar.

SONUÇ

Bilgi, akılda olan bir süreç olduğundan aklın yetileri, bilginin imkanı ortaya koymak için gereklidir. Yani şayet aklın nesnelere ait suretleri çekip alma, soyutlama ve genelleme yetisi olmasa idi varlığa ait bilgimizin imkanı olmazdı. Bu yüzden aklın temel yetileri ve ilkelerinin ortaya konulması, bilginin imkanı için zorunluluk arz etmektedir.

Aklın ilk ilkeleri ve ilk bilgileri; aynı zamanda akıl doğruları adını verdiğimiz şeydir. Zira bunların doğruluğu, akılda-
dır ve dışardan bir delillendirmeye ihtiyaç duymazlar. Bir başka ifade ile doğruluk ve zorunluluk, duyularla elde edilen bir şey olmayıp akılla elde ettiğimiz bilgiler ve yargılarımızdır.

Aklın ilkeleri olarak sayılan şeyler, aynı zamanda mantığın da ilkeleridir. Bir başka ifade ile varlık görüşü, aynı zamanda kavram görüşünü ve dolasıyla bilgi görüşünü de etkilemektedir. Şu halde burada sayılan; varlık, bilginin ve doğruluğun imkanı, nedensellik, zorunluluk, tümellik, cevher ve araz olma gibi durumlar aynı zamanda mantığın da değişmezleridir.

Diğer taraftan metafizik ilkelerin de aslında bilimin ilkeleri olduğunu ifade etmiştik. Zira varlık, bilginin imkanı, özdeşlik, nedensellik, zorunluluk, tümellik, cevher ve araz gibi

konular; aynı zamanda metafiziğin de konularıdır. Şöyle ki bilgi, varlığa ait bilgi olduğu için öncelikli olarak varlık temellendirilmelidir. Ayrıca bilgi de itibari bir varlıktır yani varlığın bir türüdür. Fakat bizim varlıkla kurduğumuz en temel ilişki bilgi olduğu için; metafizik meseleleri sağlam bir zemine oturtmanın yolu, mantıktan geçmektedir.

Burada ortaya koyduğumuz ilk ilkeler, ilk bilgiler, zorunluluk ve tümellik gibi hususlar; burhan bahsinde karşımıza öncüller yani hadler ve mukaddimeler olarak çıkmaktadır. Burhan ise kıyasın özel bir türü olup, mantığın temel amacıdır ve dilimize “bilimsel bilgi” olarak tercüme edilebilir. Buna göre bilgi; tümel, olumlu ve zorunlu olmalıdır ve bunun ilk şartı da tümel, olumlu ve zorunlu öncüllerden, yine tümel bir yöntem olan tümdengelimle elde edilmelidir.

Fakat bu ilk sabiteler ve tümdengelim, sayılı durumlarda geçerli olduğu için bilimlerde sıkça kullanılan yöntem; tümevarım olmaktadır. Her ne kadar zorunlu bilgi, tam tümevarımla elde ediliyor olsa da bilimlerde kuvvetli zan ifade eden eksik tümevarım da kullanılmaktadır. Eksik tümevarımın bilgi ifade etmesinde kabuller, sezgi ve tarihi tecrübeden de istifade edilir. Bir başka ifade ile deney, ne kadar çok durum ile yapılır ve aksine dair bilgiler ne kadar elenirse; o kadar doğruluk ifade etmektedir.

Aristoteles’in tümevarımla ilgili dikkat çektiği önemli bir husus; zâtî niteliklerde tümevarımın tam olmasa da zorunluluk ifade edeceğidir. Ya da daha doğru bir ifade ile zâtî niteliklerde tümevarımı elde etmek; diğer niteliklerde ve yargılarda tümevarım elde etmekten daha kolaydır. Zira bu nitelikler, kurucu oldukları için zorunlu olarak bulunurlar ve ayrıca sayıları çok da değildir. Bu yüzden bunların deneyimlenmesi daha kolay ve daha doğrudandır.

Sezgi, aklın temel bir işlevi olarak karşımıza çıkmaktadır ve kavramların elde edilmesi başta olmak üzere bazı yargı ve kıyas bilgilerimiz de sezgiye dayanmaktadır. Fakat sezginin kritik iki yerde önemli bir rolü vardır: Kavramı elde etme ve orta terimi bulma. Zorunlu niteliklere dayalı tanımlarda ve orta terimin bulunmasında sezgi, zorunlu bilgi ifade eder. Yine kesbi olmayan ilk ve doğrudan önermelerin elde edilmesinde de sezgi, zorunlu bilgi kaynağıdır. Son olarak zâti niteliklere ve maddi ve formel nedenlere dayalı çıkarımlar da sezgi bilgisi zorunludur. Fakat bunların haricindeki yerlerde sezgi, tek başına bir bilgi kaynağı değildir. Bu gibi durumlarda sezgi, tümevarım ve diğer tecrübeler ile birlikte kullanılan bir yöntemdir.

Kabul; ilk ilkelere ve ilk bilgilerde zorunluluk ifade eden bir bilgi yöntemimizdir. Ayrıca çıkarımların doğru olarak bilinmesi dahası buradaki doğruluk bilgisinin kabul edilmesi de muhatapta bilginin bir anlam ifade etmesi için yeterlidir. İlk ilkelere ve bilgiler ile delile dayalı bilgilerin kabulü haricindeki kabuller; zorunluluk değil zan ifade ederler. Burada zannın derecesine göre bilgiler; bilimsel olabilir veya teori ya da hipotez olarak kabul edilebilirler.

Özetle bilgi mümkündür ve doğrudur. Aynı zamanda zorunludur. Zorunlu olmasının şartı ise tümel olmasıdır. Yine sonraki bilgilerin doğru olabilmesi için bir takım ilk ilkelere, ilk bilgiler ve zorunlu bilgi el etme yöntemleri gereklidir. Bu zorunlu yöntemler; kabul, sezgi, tam tümevarım (veya zati niteliklerdeki tümevarım) ve tündengelimdir.

Aristoteles'in dikkat çektiği iki diğer önemli husus; kavram bilgisinin nedenleri bilmekle tam olacağı, aynı zamanda kavrama ait bilgilerin cevher-araz ayrımı yapmayı da zorunlu olarak içerdiği'dir. Bir başka ifade ile bir şeyin mahiyetini

bilmek; varolduğunu, özünü, nedenlerini ve diğer niteliklerini bilmeyi de içermektedir.

Buradaki ilk ilkeler, aslında ilk bilgilerimizdirler. Fakat bu ilk bilgiler, sonraki bilgilerin elde edilmesinde öncül oldukları için sonraki bilgilere göre ilk ilkeler olarak kabul edilirler. Şu halde akıl, bir başlangıç bilgisi olmadan çalışamaz. Çıkarımların doğruluğu da daha öncesindeki bir takım başka öncüllerin zorunlu doğru kabul edilmesine bağlıdır. Fakat akıl, başlangıçtaki gibi kalmaz ve sürekli kendini geliştirir. Böylece yeni elde ettiği bilgileri tekrar öncül ve ilke yaparak daha başka yeni bilgiler yani yeni kavramlar ve yargılar elde eder. Bu durumda aklın, tecrübe ile geliştiğini söyleyebiliriz. Akıl, bir bütündür ve gelişirken sahip olduğu tüm yetenekler gelişir. Burada aklın en fazla gelişen yeteneği olarak kabul edilen yeti, sezgidir.

Aklın kendini geliştirebilmesi; cehalet, ön yargı ve bir takım zorlamaların olumsuz etkilerini kırmak ve ayrıca insanın iradesini geliştirmek açısından önemlidir. Zira insan aklının; bilmeme, ön yargılı davranma, bilse de aksini yapma, baskı ve zorlama ile bazı şeylerin doğruluğunu kabul veya reddetme gibi bir takım engelleri bulunmaktadır. Bu engeller, doğrunun elde edilmesine mani olabilmektedirler. İnsanın bilgi havuzunu ve aklın temel yetilerini geliştirmesi; bu olumsuz durumlarla baş edebilmesi için gereklidir. Ancak bu sayede insan, gerçek yaratılış amacı olan hakikate ulaşmaya muktedir olabilir ve insan olarak yetkinliğini tamamlayabilir. İnsanın, bu engellerden kurtularak yetkinliğine kavuşması; başta Fârâbî olmak üzere, İbn Sînâ ve Fahreddîn Râzî; hatta Gazzâlî tarafından üzerinde önemle durulmuş bir hususu arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbay, Yunus Emre. *Platon ve Aristoteles'te Varlık, Bilgi ve Düşünce Bağlamında Kavramlar*, Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Akbay, Yunus Emre. *Sextus Empiricus ve Skeptik Akıl Kullanımı*, Akıl Kitabı 4: Düşünce ve Felsefede Akıl, ed. Turgut Akyüz, İstanbul: Ravza Yayınları, 2020, 57-112.
- Akbay, Yunus Emre. *İdealar Teorisi Bağlamında Platon'da Akıl İlkelerinin Analizi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3/28 (2017): 133-155.
- Akkanat, Hasan. *Aleksander'dan İbn Sînâ'ya İntikal Eden Büyük Problem: Tümelilerin Önceliği ve Sonralığı*, Journal of Islamic Research, 31/2 (2020): 298-314.
- Akyüz, Turgut. *Bilginin Ontolojisi: Varlık, Bilgi ve Zaman-Mantık ve Metafizik İlişisine Dair Bir İnceleme*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.
- Altunya, Hülya ve Mustafa Yeşil. *Aristoteles'in Kategoriler Kuramını Ele Alış Biçimleri*, Beytülhikme, 6/2 (2016): 79-108.
- Altunya, Hülya. *İbn Hazm'a Göre Anlamın Netleştirilmesinde Mantığın Rolü*, Milet ve Nihal, 6/3 (2009): 125-144.
- Aristoteles. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo I-II*, thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübânî, 1999.
- Aristoteles. *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012.
- Bingöl, Mustafa. *Üç Merkezi Orta Çağ Düşünürü Bağlamında Tümel Problem*, Sosyal Bilimler Akademi Dergisi, 3/1 (2020): 24-36.
- Coşar, Hakan ve Hasan Akkanat. *İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?*

- İkinci Analitikler II. 19 Çerçevesinde Bir İnceleme*, Felsefe Dünyası, 66 (2017): 20-57.
- Çankaya, Aylin. *Aristoteles'te Nous (Akıl) Kavramı*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012.
- Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Çapak, İbrahim. *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümmeller*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Demirci, M. Fatih. *Fârâbî'de Tümmellerin Mahiyeti ve Varlığı: Bir Giriş Denemesi*, Dergiabant, 7/13 (2019): 34-60.
- Durusoy, Ali. *İbn Sinâ'da Vehim Kavramı ve İslam Felsefesinin Diyalektiği*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 28 (2005), 125-141.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 2011.
- Fârâbî. *el-Mantık inde'l-Fârâbî I-II-III*, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1985.
- Fârâbî. *Risâle fi'l-akl*, thk. Maurice Bouyges, Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1986.
- Ford, Kenneth W. *101 Soruda Kuantum; Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Şeyler*, çev. Barış Gönülşen, İstanbul: Alfa Bilim, 2019.
- Gazzâlî. *Esâsü'l-Kıyâs*, metin ve çev. Bayram Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Görsoy, Adnan. *İbn Sinâ Felsefesinde Sezgi ve Sezgisel Bilgi*, Hikmet Yurdu, 8/16 (2015): 153-180.
- Grünberg, Teo. *Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Yapı kredi Yayınları, 2019.
- Hacinebioğlu, İsmail Latif. *Argümanda Kavramsal ve Yargısal Açıldan Mantıksal Analiz*, Isparta: Nokta Digital Yayınları, 2014.
- Haklı, Şaban. *İbn Sinâ Epistemolojisinde Bir Bilgi Kaynağı Olarak "Sezgi"*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/11 (2007): 35-52.
- Hasırcı, Nazım. *Klasik Mantık El Kitabı*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

- Heisenberg, Werner. *Parça ve Bütün*, çev. Ayşe Atalay, İstanbul: Düzlem Yayınları, 1990.
- İbn Rüşd. *Psikoloji Şerhi*, çev. Atilla Arkan, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbihat*, metin ve çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: İkinci Analitikler (Burbân)*, metin ve çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Kategoriler (Makûlât)*, metin ve çev. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Mantığa Giriş (Medhal)*, metin ve çev. Ömer Türker, *Mantığa Giriş: Medhal*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Metafizik-I (İlâbiyyât)*, metin ve çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Metafizik-II (İlâbiyyât)*, metin ve çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- İbn Sînâ. *Sofistik Deliller (Safsata)*, metin ve çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Yorum Üzerine (İbâre)*, metin ve çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Kahveci, Kutsi. *Aklın İlkelerine Ontolojik ve Epistemolojik Bir Yaklaşım*, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/2 (2002): 231-242.
- Korkut, Şenol. *İskender Afrodisi'nin Faal Akıl Teorisi*, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9: 41-78.
- Köz, İsmail. *Sezginin Bilgideki Yeri ve Önemi*, *Kelam Araştırmaları*, 3/1 (2005): 23-40.
- Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2019.
- Penrose, Roger. *Büyük Küçük ve İnsan Zihni*, çev. Cenk Türkman, İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2005.

- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Firâse*, thk. Mustafa Âşûr, Kâhire (t.y.).
- Râzî, Fahreddîn. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, thk. Muhammed el-Muktasî Bağdadi, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1990.
- Râzî, Fahreddîn. *Kitâbu'n-Nefs ve'r-rûh ve Şerhu kuvâhumâ*, çev. Hüsni Aydeniz, Ankara: Elis Yayınları, 2011.
- Râzî, Fahreddîn. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necidzade, Tahran: 1383h.
- Râzî, Kutbuddîn. *Risâle fi tabkiki'l-külliyât: Tümmeller Risalesi ve Şerhleri* (Molla Hanefi ve Emir Hasan er-Rûmî), metin ve çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Rose, Steven. *21. Yüzyılda Beyin*, çev. Levent Can Yılmaz, İstanbul: Ginko Bilim, 2019.
- Sarı, Mehmet Ali. *Aristoteles'te İlk İlkelerin Bilgisi ve Nous Üzerine*, KAYGI, 16 (2011): 123-131.
- Sâvî, Zeynüddîn Ömer bin Sehlân. *el-Besâiru'n-Nâsriyye fi ilmi'l-Mantık*, ta'lik. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-fıkri'l-Lübânî, 1993.
- Sunar, Cavit. Bergson'da Zekâ ve Sezgi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1/8 (1960): 39-44.
- Yazoğlu, Ruhattin ve Tuncay İmamoğlu. *Mantık*, Erzurum: Eser Yayıncılık, 2016.
- Yeşil, Mustafa. *Mantık Biliminin Teşekkülü ile İlişkisi Bakımından Herakleitos'un Akış Öğretisi*, Resarcher: Social Science Studies, 5/4 (2017): 532-547.
- Yıldırım, Ömer Ali ve Beheşti Zehra Kubilay. *Fârâbi'de Tümmeller ve Faal Akıl'la İlişkisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 49 (2020): 89-105.